

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

**С. Б. АРТЕМЕНКО,
А. Б. ФЛЯШНІКОВА**

СОЦІОЛОГІЯ

**Навчально-методичний посібник
для самостійної роботи**

УДК 316(075.8)
ББК с5я73
А-86

Рецензенти

В. М. Щербина, д-р соц. наук, доц.
(Інститут культурології НАМ України)

Ю. М. Галустян, канд. соц. наук, доц.
(ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»)

В. Ф. Смолянюк, д-р політ. наук, проф.
(ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»)

Редакційна колегія факультету управління персоналом та маркетингу

Голова редакційної колегії О. К. Шафалюк, д-р екон. наук, проф.

Відп. секретар редакційної колегії Н. В. Куденко, д-р екон. наук, проф.

Члени редакційної колегії: А. М. Колот, д-р екон. наук, проф.; В. В. Кривещенко, канд. екон. наук, доц.; О. І. Макаренко, канд. фіз.-мат. наук, доц.; О. В. Ольшанська, канд. екон. наук, доц.; В. М. Петюх, канд. екон. наук, проф.; В. А. Савченко, д-р екон. наук, проф.; В. Ф. Смолянюк, д-р політ. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол від 23 лютого 2012 р. № 6

Артеменко С. Б.

Соціологія [Електронний ресурс] : навчально-методичний
А-86 посібник для самостійної роботи / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова. — К. : КНЕУ, 2012. — 188, [4] с.
ISBN 978–966–483–601–9

Посібник підготовлено відповідно до програми нормативної дисципліни «Соціологія». Містить методичні вказівки до вивчення тем курсу, плани семінарських занять, навчальні завдання до тренінгів, теми рефератів та есе, питання для самоконтролю тощо.

Весь комплекс навчально-методичних матеріалів спрямований на надання допомоги студентам у самостійному вивченні навчальної дисципліни «Соціологія».

Призначений для студентів усіх форм навчання за програмами бакалаврату та магістратури.

УДК 316(075.8)
ББК с5я73

Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється

ISBN 978-966-483-601-9

© С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова,
2012
© КНЕУ, 2012

Навчально-методичний посібник побудований з відповідних тем, які охоплюють найбільш актуальні теоретичні питання соціологічної науки, проблематику галузей соціологічного знання та фундаментальні засади емпіричної соціології. Зокрема, в межах посібника розглядається зміст основних категорій і понять, теоретико-методологічні підходи, структура й функції соціологічної науки, виникнення та еволюція, фундаментальні особливості та напрямки розвитку соціологічного знання, сутність і специфіка культури, політики, економіки, праці та управління, конфлікту та релігії як складних соціальних феноменів, методологія і методика організації та проведення соціологічного дослідження. Крім того, перед кожною темою посібника представлені ґрунтовні методичні поради до її вивчення, чітко та послідовно описуються набуті знання і вміння студента після вивчення матеріалу, змістовний термінологічний словник і план семінарського заняття. До того ж, після кожної теми детально розроблено завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій, теми рефератів, есе, доповідей, завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання та рекомендовані літературні джерела. Окремо пропонується до розгляду робоча навчальна програма з нормативного курсу «Соціологія», методичні вказівки до виконання тренінгів, вправ, питань до дискусій, методичні вказівки до виконання рефератів, есе, доповідей і методичні вказівки для самопідготовки студентів-заочників. Такий підхід до структури та змісту посібника ґрунтується на принципах логічності, системності, науковості та доступності, і відповідно сприятиме більш глибокому засвоєнню соціологічних знань у майбутніх фахівців.

Вивчення даної дисципліни допоможе сформувати у студентів соціологічне мислення і культуру, застосувати системний підхід до аналізу суспільства, надасть їм необхідну допомогу в розумінні сутності й змісту, причин і джерел виникнення складних соціальних явищ і процесів, що відбуваються в сучасному ринковому

суспільстві, в усвідомленні природи різних соціальних конфліктів і пошуку адекватних шляхів їх подолання й вирішення. Крім того, це також надасть допомогу в прийнятті й реалізації, прогнозуванню ефективних управлінських рішень, які були б спрямовані на плідне функціонування і подальший розвиток соціальних об'єктів в умовах ринку.

Вивчення курсу соціології дозволить також майбутнім фінансистам і менеджерам оволодіти фундаментальними основами важливих знань, уміннями та навичками підготовки й проведення конкретних соціологічних досліджень у майбутній практичній діяльності з оптимізації та управління соціальними процесами, соціальними групами й соціальними організаціями, незалежно від сфери діяльності та форми власності.

І, нарешті, пропонований навчально-методичний підручник має на меті сприяти формуванню у майбутніх економістів уміння використовувати соціологічний підхід як важливий засіб аналізу складних соціальних проблем у всіх сферах життя суспільства.

Теми 1, 2, 3, 4, 11 підготувала кандидат соціологічних наук Артеменко Світлана Богданівна, теми 5, 6, 7, 8, 9, 10 — кандидат соціологічних наук Фляшнікова Алла Борисівна.

РОБОЧА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З НОРМАТИВНОГО КУРСУ ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІОЛОГІЯ»

(затверджено Вченою радою університету
№ 9 від 27.04.10 р.)

1. Мета, основні завдання та предмет навчальної дисципліни «Соціологія»

Соціологія вивчає соціальне життя, соціальні зміни в суспільстві і соціальні події, з якими індивіди постійно мають зіткнення, в яких беруть участь і які впливають на їхню поведінку, спосіб життя, становище в суспільстві.

Особливе місце соціології в системі соціальних і гуманітарних наук полягає в тому, що вона формує у індивідів соціологічну культуру та мислення, здатність правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються у нашому суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку процесів соціального розвитку.

Освоєння майбутніми спеціалістами соціології є важливою складовою частиною їх загальної професійної освіти, що сприяє глибшому розумінню ними соціальної реальності та визначенню свого місця в ній, концентрації особистих зусиль на вирішенні соціальних суперечностей.

Мета вивчення науки «Соціологія»:

— формування системи знань про основні поняття соціології, історію її становлення у світі та в Україні;

— опанування діалектики соціологічного аналізу суспільних відносин;

— розкриття закономірностей розвитку суспільних відносин;

— розгляд реальних суспільних процесів у сучасних умовах.

Завдання науки:

— дати цілісне уявлення про специфіку соціологічного знання, його об'єкт і предмет, про історію зарубіжної і вітчизняної соціології, перспективи її подальшого розвитку;

— формувати у слухачів соціологічні знання про місце і роль соціальних факторів і соціальних інститутів у житті суспільства;

— допомогти слухачам органічно пов'язувати здобуті соціологічні знання зі складними проблемами сучасного життя, вміло орієнтуватися в ньому;

— надати допомогу слухачам у виробленні системи навичок в організації і проведенні конкретно-соціологічних досліджень і ефективного використання їх результатів у практичній роботі трудових колективів.

2. Тематичний план курсу

№ п/п	Назва теми	Всього годин	Лекції	ІКР	Семінари	Самостійна робота студентів	Іспит
1	Вступ до соціології	6	2	2		2	
2	Історія становлення і розвитку соціології	12	2	2	2	6	
3	Суспільство як соціальна система, його соціальна структура	16	4	2	2	8	
4	Особистість у системі соціальних зв'язків	12	2	2	2	6	
5	Соціологія культури	7	2		1	4	
6	Соціологія конфлікту	6			1	5	
7	Економічна соціологія	11	2	2	1	6	
8	Соціологія праці та управління	7	1		2	4	
9	Соціологія політики	6	1		1	4	
10	Соціологія релігії	7	1		2	4	
11	Організаційна структура соціологічної роботи в Україні і проведення соціологічних досліджень	15	3	4	2	6	
Іспит		3	-		—	—	3
Аудиторних годин		39	20		16		3
Всього годин		108	20	14	16	55	3

3. Зміст навчальної дисципліни за темами

Тема 1. ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ

Загальне поняття соціології, її об'єкт, предмет. Структура соціологічної науки. Методологічні основи соціології, плюралізм позицій. Соціологія у системі суспільних і гуманітарних наук. Теоретична та прикладна соціологія. Функції соціології, її завдання у вирішенні проблем реформування суспільства. Спеціальні та галузеві соціології, предмет їх вивчення.

Категорії соціології. Співвідношення понять «соціальне» і «суспільне». Поняття «соціальні зв'язки», «соціальні спільності», «соціальні явища», «соціальні процеси», «соціальні відносини».

Тема 2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

Передісторія соціологічної науки. Погляди давніх філософів соціальні проблеми. Особливості розвитку суспільних наук у середньовіччі. Передумови та причини появи соціології як самостійної науки.

Особливості розвитку соціологічної науки у протосоціологічний період.

Позитивізм Конта, його соціологічна суть і спрямування. Ідеї соціальної фізики. Соціальна статика і соціальна динаміка. Основний метод соціологічного дослідження за О. Контом.

Соціологічна теорія Г. Спенсера: основні положення, методологія. Органічна, расово-антропологічна, географічна школа, теорія соціал-дарвінізму, їх основні положення, недоліки та надбання.

Наукові погляди К. Маркса, їх вплив на розвиток соціологічної думки.

Сприяння Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля самовизначенню та інституалізації соціології. Новий соціологічний підхід до розуміння суспільства Е.Дюркгейма, суть його «соціологізму» та запропонованого ним соціологічного методу. Поняття анемії. Розуміючи соціологія М. Вебера. В.Паретто, Д.Мід, їх теорії соціальної взаємодії. Емпірична соціологія як основний напрямок сучасної соціології. Класичний твір У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці». Зміст індустріальної соціології, її теоретико-методологічні основи.

Соціологічні теорії наукового менеджменту Ф. Тейлора, Г. Форда, Г. Емерсена. Авторські експерименти Е. Мейо. Наукові розробки Херцберга, Макгрегора, Д. Карнегі, А. Файоля, Ф. Джільберта та ін.

Структурний функціоналізм Т. Парсонса і Р. Мертон. «Теорія конфлікту», її прихильники. Ідеї «критичної теорії» у формуванні соціології особистості й культури.

Витоки української протосоціології. Пам'ятки усної, писемної творчості й спроби пояснити суть соціального. Вплив українського козацтва як соціального феномена на розвиток протосоціології.

Місце творів І. Вишенського у розвитку протосоціології. Соціально-політичні концепції Києво-Могилянської академії. Вплив творчості Г. Сковороди на становлення української протосоціології.

Внесок у розвиток пізнання соціального представниками Кирило-Мефодіївського товариства.

Дослідження Женевського гуртка українських учених як початок самостійного соціологічного вчення науки. Вплив західних соціологів на його становлення. С. Подолинський, М. Драгоманов і Ф. Вовк, їх соціологічні погляди.

Неопозитивізм в українській соціології, вплив на його розвиток творчого доробку російсько-американського соціолога П. Сорокіна.

Погляди видатного українського соціолога І. Ковалевського, його соціологічна система.

І. Франко, роль його творчості у становленні національної свідомості українського народу.

Внесок М. Грушевського у подальший розвиток української соціології.

Методологічні розробки у соціології Б. Кістяківського. «Теорія зв'язків» С. Дністрянського.

М. Туган-Барановський про місце соціології в системі суспільних наук, значення господарської діяльності у суспільному житті, класову боротьбу.

Чинники, що стримували розвиток української соціології у післяреволюційний період.

Дослідження Всеукраїнського інституту праці, їх вплив на розвиток соціології. Концепція «трьох категорій властивостей функціонера» Ф. Дунаєвського.

Основні напрями та проблеми розвитку новітньої української соціології.

Тема 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА, ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Соціологічні уявлення про суспільство. Закони розвитку суспільства. Суспільство як система. Структурні елементи суспільної системи. Соціальні підсистеми, їх елементи і взаємодія.

Соціальна структура як предмет вивчення соціологічної теорії. Типи соціальної структури.

Статусно-рольова структура суспільства і груп. Види приватних соціальних структур (етно-демографічна, соціально-територіальна, організаційно-управлінська, професійно-посадова, соціально-трудова, сімейно-побутова, політична). Соціальна стратифікація, її типи (соціальна, політична, економічна, професійна). Механізми стратифікації. Сучасні тенденції соціальної стратифікації та соціальної нерівності.

Поняття соціальної спільності, соціальної організації, соціального інституту, їх типи, функції.

Соціальні групи та їх типи. Етнічні спільності як найдавніші форми соціальних груп. Основні функції сучасної сім'ї. Типові норми традиційної і сучасної сім'ї.

Касты, класи, соціальні стани і верстви. Соціальна нерівність. Соціальні еліти. Натовпи, маси, публіка. Проблема соціального партнерства. Соціальні зв'язки, відносини, процеси. Класифікація соціальних процесів. Сучасні соціологічні концепції, теорія конфліктів, структурний функціоналізм.

Тема 4. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Людина і суспільство. Соціальна природа людини. Сутність поняття «особистість». Структурні елементи особистості: фізіолого-біологічний, психологічний і соціологічний. Особистість, індивідуальність та індивід. Типи особистості. Соціальна складова особистості (цінності, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, норми поведінки та спілкування, установки, мотиви діяльності). Рівні інтеграції індивіда в суспільство: соціально-економічний, функціональний, нормативний і міжособовий.

Соціалізація: сутність поняття, механізми. Фази соціалізації: соціальна адаптація та інтеріоризація. Первинна і вторинна соціалізація. Конкретно-історичний характер соціалізації. Агенти та інститути соціалізації. Фактори соціалізації. Виховання

як складова соціалізації. Теорії соціалізації. Соціальна активність як особлива якісна характеристика особистості. Особа і група. Самосвідомість, соціальний статус, система соціальних ролей. Особистість у системі суспільних відносин і проблеми їх раціональної організації. Планування і підкорення, консенсус і конфлікт.

Типи поведінки. Трудова поведінка, чинники її визначення. Механізм соціальних і міжіндивідуальних взаємовідносин.

Потреби, їх роль у життєдіяльності людини. Види потреб. Інтереси, їх види. Цінності, ціннісна орієнтація, її роль у поведінці людини.

Соціальні норми як регулятори взаємостосунків людей. Трудові норми. Представлення трудових норм на формальному і неформальному рівні. Функції норм.

Мотивація як чинник саморегуляції трудової поведінки, Види мотивації. Функціональна спрямованість мотивів. Роль стимулів у формуванні мотивації.

Суть соціальних відхилень у поведінці, їх причини. Типологізація соціальних відхилень, соціальні відхилення як об'єкт міждисциплінарного вивчення.

Діагностика, шляхи й засоби ліквідації соціальних відхилень у сучасному суспільстві.

Соціальна природа конфлікту. Класифікація і структура конфлікту. Характер і причини виникнення конфліктів. Діагностика й попередження, шляхи і способи подолання конфліктів. Соціологічні методи вивчення конфліктів.

Тема 5. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Культура: сутність поняття. Основні елементи культури (цінності, норми, санкції), їх різновиди, фактори формування, взаємозв'язок. Соціальний контроль. Культура як механізм регулювання поведінки. Особливості культури. Культурні універсали. Культура як образ життя. Субкультура.

Сутність і функції економічної культури, роль у формуванні соціально-економічних відносин, її особливості. Особистий та інституціональний аспекти економічної культури. Місце економічної культури у соціальному механізмі розвитку економіки. Інтегральні характеристики — показники якості економічної культури. Методи конкретного соціологічного вивчення економічної культури.

Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

Конфлікт як складний соціальний феномен. Зміст і структура конфліктів. Основні функції конфлікту. Історія розробки проблеми конфлікту. Розробка теорії конфлікту в XX столітті.

Динаміка соціальних конфліктів. Основні стадії конфлікту (стадія, що передує конфлікту, конфліктна стадія, стадія вирішення конфлікту, після конфліктна стадія).

Типи й види конфлікту. Природа соціальних конфліктів у сучасному українському суспільстві.

Тема 7. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Економічна і соціальна сфери суспільства. Розвиток економіки як самоорганізуючого й підлеглого управлінню процесу. Об'єкт і завдання, система категорій і методів економічної соціології. Соціальний механізм регулювання економіки, його соціологічна сутність. Функції соціального механізму регулювання економіки. Завдання соціології у регулюванні процесу розвитку економіки. Методи управління економікою та її суб'єктами. Розвиток уявлень про суб'єкти економічного життя. Ринок як регулятор економіки, його суспільна природа. Соціальні аспекти ринкового регулювання. Етапи розвитку ринкових відносин. Взаємовідношення державного й ринкового регулювання в економіці.

Людський чинник як суб'єкт економічного життя. Піднесення його ролі в ринкових умовах.

Особливості управління економічною поведінкою трудящих в умовах ринку. Зміна соціальних якостей населення та нові вимоги до управління економічною поведінкою. Способи управління.

Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

Соціальна сутність праці. Праця як базовий соціальний процес, її функції. Характер і зміст праці. Види праці. Ставлення до праці, чинники його формування і показники оцінки. Задоволеність працею. Відчуження праці, шляхи його подолання.

Соціальне управління в трудовій сфері, його функції. Складові системи соціального управління. Методи соціального управління. Самоуправління, його функції.

Соціальні технології в системі управління трудовими процесами, принципи їх застосування. Інструментальні поняття «процедура», «операція». Модель соціальної технології.

Керівництво як складова соціального управління. Соціологічна суть керівництва.

Прямі й зворотні зв'язки. Форми зворотних зв'язків. Методи і стиль керівництва. Бюрократія і демократія. Риси керівника-підприємця. Функції керівника в управлінні виконанням службових обов'язків. Роль керівника, його авторитет і лідерство в управлінні взаєминами.

Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Соціально-політична сфера суспільства, система політичних відносин. Предмет соціології політики. Політика. Політичні інститути. Політична культура. Мотиви соціально-політичної поведінки. Держава. Влада. Демократія, демократичні інститути. Соціальні конфлікти. Теорія соціальних катастроф. Соціально-політична криза. Політична структура суспільства. Феномен бюрократії.

Поняття громадської думки, її відмінність від оціночного судження, настрою. Об'єкт, суб'єкт, функції громадської думки. Громадська думка як фактор удосконалення керування суспільством.

Формування і функціонування громадської думки. Специфіка соціологічного аналізу громадської думки. Методи вивчення громадської думки.

Соціологічні дослідження громадської думки різних соціальних груп.

Тема 10. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Релігія як соціальне явище. Види релігій, їх еволюція. Особливості соціологічного вивчення релігії. Місце соціології в системі наук про релігію. Однобокість тлумачення релігій у радянські часи.

Релігія як соціальний інститут. Функції інституту релігії. Поняття «секуляризація». Релігійна ситуація в Україні. Політика в сфері релігії.

Тема 11. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Соціологічні установи, їх призначення й завдання. Українська соціологічна асоціація (УСА), її склад і напрямки роботи. Український науково-дослідний Інститут соціології, його функції. Соціологічні часописи.

Служба соціального розвитку підприємства: установи, структура і функції. Проблеми в роботі служб соціального розвитку. Вимоги, яким має відповідати соціолог як фахівець. Напрямки взаємодії служби соціального розвитку з іншими структурними підрозділами.

Поняття про соціологічне дослідження, його різновиди. Основні етапи й процедура проведення соціологічного дослідження. Програма як виклад та обґрунтування методологічних, методичних і процедурних основ дослідження.

Методологічний розділ програми. Формування проблеми, визначення мети дослідження. Постановка завдань як процес розгортання і конкретизації мети дослідження. Визначення предмета й об'єкта дослідження. Логічний аналіз основних теоретичних понять. Інтерпретація та операціоналізація, їх призначення.

Формування гіпотез у соціологічному дослідженні. Види гіпотез, їх роль.

Загальна характеристика і класифікація методів збору первинної соціологічної інформації. Аналіз документів як джерело інформації, його місце серед інших методів збору інформації. Поняття документів у соціології. Види документів, їх класифікація. Основні правила вибору документних джерел. Співвідношення якісного і кількісного аналізу документів.

Методи аналізу документів. Якісний аналіз: особливості та порядок проведення. Кількісний аналіз: одиниці аналізу й одиниці рахунку. Спостереження у соціології, його загальна характеристика і місце серед інших методів збору первинної соціологічної інформації. Види спостереження, їх переваги і недоліки. Особливості використання різних видів спостереження. Визначення предмета, об'єкта, ситуації, ознак та одиниць спостереження.

Соціальний експеримент, його призначення. Різновиди соціального експерименту. Соціологічний експеримент, його спрямування та етапи проведення. Місце дослідника в соціологічному експерименті.

Опитування як метод збору соціологічної інформації, його місце серед інших методів. Різновиди опитування, їх переваги, недоліки, цільове призначення. Основні правила побудови опитувальника. Види та функції питань.

Особливості анкетування. Анкета, її структура. Вимоги до анкети й анкетера.

Специфіка інтерв'ю, його організація. Вимоги до інтерв'ю. Реєстрація результатів інтерв'ю. Способи підвищення надійності опитувальних даних. Оцінка надійності результатів опитування.

Експертна оцінка як різновид опитування. Основні напрями використання експертної оцінки. Вимоги до експертів. Способи підбору експертів. Види експертних оцінок, етапи їх здійснення.

Професійна атестація як різновид соціальної експертизи. Функції професійної атестації. Засоби підвищення якості експертної оцінки. Використання в соціології психологічних методів. Суть і призначення тесту. Вимоги до тесту. Класифікація тестів.

Місце соціометрії в соціологічному дослідженні. Різновиди соціо-метричних критеріїв. Соціокарта, соціоматриця, соціограма, їх призначення. Кількісна інтерпретація соціометричних даних. Мета і методи обробки первинної соціологічної інформації. Необхідність кількісного виміру. Інструмент виміру. Шкали, їх види призначення. Індикатори, індекси, їх призначення. Способи соціологічного аналізу.

4. Плани лекцій

Лекція 1. Вступ до соціології

1. Об'єкт і предмет соціології як науки.
2. Структура соціологічного знання.
3. Функції соціології та її зв'язок з іншими науками.
4. Методи соціології.

Лекція 2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

1. Протосоціологічний період.
2. Класичний період у розвитку світової соціології.
3. Основні напрямки сучасної західної соціології.
4. Основні етапи становлення соціології як самостійної науки в Україні.

Лекція 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА, ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

1. Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження.
2. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.
3. Теорія соціальної стратифікації.
4. Трансформація соціальної структури українського суспільства.

Лекція 4. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Соціологічні підходи до вивчення особистості ат її місце в суспільстві.
2. Соціологічна структура.
3. Соціалізація особистості.
4. Соціальний статус і соціальна роль особистості.

Лекція 5. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ.

1. Соціальна сутність культури.
2. Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства.
3. Проблеми відродження української культури.

Лекція 6. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

1. Конфлікт як соціальне явище. Предмет соціології конфлікту.
2. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту.
3. Попередження та розв'язання конфліктів.

Лекція 7. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

1. Суть і зміст економічної соціології.
2. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
3. Сучасний стан соціально-економічних процесів в Україні.

Лекція 8. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

1. Соціологія праці та управління як галузі соціології: об'єкт, предмет, функції.
2. Формування соціологічних ідей про працю та управління.
3. Роль соціології праці та управління у вирішенні соціально-економічних проблем.

Лекція 9. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

1. Предмет соціології політики.
2. Взаємовідносини політики з іншими сферами суспільства.
3. Особливості соціально-політичного розвитку України на сучасному етапі.

Лекція 10. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

1. Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми.
2. Сучасна релігійна обстановка в Україні.

Лекція 11. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Соціальне дослідження: поняття, етапи, види.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Методи збирання соціологічної інформації.
4. Опрацювання та аналіз первинної соціологічної інформації.

5. Самостійна робота студентів

Самостійна робота студентів передбачає поглиблене вивчення питань, що є основою індивідуального творчого мислення, сприяє формуванню якостей соціолога та направлена на опрацювання теоретичного лекційного матеріалу, самостійного вивчення тем і питань на основі навчальної та наукової літератури, що рекомендовані викладачем і фахівцями з питань соціології.

Передбачається самостійне формування фахових знань і навичок шляхом стеження за новітніми розробками з питань соціології на спеціалізованих виставках, конференціях, форумах, семінарах, із всесвітньої мережі Internet. На самостійних заняттях студенти мають зосереджувати головну увагу на вивчення та аналіз обов'язкової та додаткової рекомендованої літератури.

Самостійна робота студентів є однією з форм організації та здійснення навчання, основною формою оволодіння навчальним матеріалом і надбання навичок використання теорії та методології в практичній діяльності у вільний від обов'язкових навчальних занять час за розкладом.

Самостійна робота включає:

— опрацювання теоретичних основ, прослуханого лекційного матеріалу на основі вивчення та аналізу рекомендованої літератури;

- підготовка до практичних занять з використанням вітчизняного та зарубіжного досвіду;
- вирішення та оформлення письмових завдань;
- систематизація, аналіз і доопрацювання вивченого матеріалу курсу перед іспитом;
- виконання індивідуальних завдань визначених викладачем:
 - а) підготовка доповідей;
 - б) написання рефератів з тем семінарських занять;
 - в) проведення індивідуальних наукових експрес-досліджень (за власним бажанням студента);
 - г) вивчення світового досвіду організації і здійснення політичної діяльності;
 - д) аналіз сучасної діяльності вітчизняних засобів масової інформації та їх впливу на суспільні процеси;
- проведення індивідуальних соціологічних досліджень.

6. Порядок поточного і підсумкового оцінювання знань студентів

Оцінювання знань студентів здійснюється за 100-бальною системою з наступним переведенням у традиційну 4-бальну систему. При цьому максимальна кількість балів, яку студент може набрати за результатами поточної успішності та підсумкового контролю, складає відповідно 50 і 50 балів. Результат поточної успішності зараховується при загальному (підсумковому) оцінюванні знань студентів.

7. Порядок проведення семінарських занять для студентів денної і вечірньої форми навчання

Системність та активність роботи студента протягом семестру оцінюється за максимальною оцінкою 30 балів із 50, якими оцінюється вся робота, винесена на поточний контроль.

Шкала оцінювання відповідей на семінарських заняттях становить 0—5 балів за кожне семінарське заняття (0 балів — повторне вивчення теми, 1—2 бали — оцінка «незадовільно», 3 бали — оцінка «задовільно», 4 бали — оцінка «добре», 5 балів — оцінка «відмінно»).

Максимальна кількість балів, яку може набрати студент протягом семестру на семінарах (30 балів), розраховується на

підставі реальної кількості занять, відведених згідно з навчальним планом на даний вид роботи (6 семінарів). При цьому враховуються:

для оцінки «задовільно» та «добре» — активність і рівень знань при обговоренні передбачених програмою питань, винесених на семінар;

для оцінки «відмінно» — успішність при виконанні різного роду практичних завдань, що пропонуються для виконання, а також компетенції, які повинні сформуватися у студентів під час даного виду занять (обговорення проблемного питання, кейсу, ситуаційної вправи, презентації тощо).

8. Порядок проведення модульних завдань для студентів денної і вечірньої форми навчання

Передбачається виконання 2-х модульних завдань. Оцінка модульних завдань визначається на основі розроблених кафедрою критеріїв і становить 0—10 балів із 50, якими оцінюється вся робота студентів, винесена на поточний контроль (0—5 балів за кожний модуль).

Перше модульне завдання містить питання, що відносяться до тем 1—5, друге — до тем 6—10.

Порядок і час складання модульних завдань визначаються кафедрою, включаються до робочої програми і доводяться до студентів на початку семестру.

9. Виконання індивідуальних (обов'язкових і вибіркових) завдань студентами денної і вечірньої форми навчання

Написання реферату (есе) за заданою тематикою передбачає висвітлення актуальної соціальної проблеми, пояснення причин її виникнення, визначення тенденцій розвитку, а також формулювання відповідних практичних висновків.

Пошук, підбір та огляд науково-літературних джерел із соціології за заданою тематикою передбачає формування вмінь і навичок адекватного орієнтування в інформаційному просторі,

селекції необхідної інформації та вміння її застосовувати в реальному житті.

Аналітичний (критичний) огляд наукових публікацій має на меті формування в структурі пізнавальної діяльності студента навичок щодо критичного осмислення інформації, її оцінювання відповідно до певних аксіологічних систем та подальшого використання в навчальному процесі.

Участь у наукових конференціях, круглих столах, семінарах, симпозіумах є додатковим чинником активізації пізнавальної активності студента, формування в його дидактичній культурі науково-аналітичної складової.

10. Виконання індивідуальних (обов'язкових і вибіркових) завдань студентами заочної форми навчання в цілому відповідає підходам, розробленим для денної і вечірньої форм (за винятком балів).

Додатковим завданням є підготовка **«соціального портрету» відомого громадського діяча**. Завдання передбачає формування вмінь і навичок, спрямованих на конкретизацію особистісного (суб'єктивного) фактору в суспільному житті, визначення механізмів впливу індивідуальних рис громадських лідерів на функціонування соціальних систем, у які вони залучені.

11. Контроль знань у формі іспиту здійснюється на основі виконання студентом екзаменаційних завдань. Іспит з «Соціології» проводиться виключно в межах екзаменаційної сесії в процесі підсумкового оцінювання знань студентів з дисциплін навчального плану. Підсумкове оцінювання знань студентів за межами сесії не допускається.

Іспит проводиться за завданнями, визначеними у відповідальності з програмою науки, яка доводиться до студентів на початку навчального семестру.

Екзаменаційний білет містить 6 рівноцінних питань для студентів денної і вечірньої форм навчання та 10 питань для студентів заочної форми навчання. Білет складається таким чином, щоб він охоплював всю програму науки. Кожне завдання екзаменаційного білету оцінюється окремо за шкалою 0—10 балів залежно від рівня знань.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ ЗАВДАНЬ

Оцінка за 100-бальною шкалою ¹	РІВЕНЬ ЗНАНЬ
10	відмінний
8	добрий
6	задовільний
0	незадовільний

Для оцінювання відповідей студентів використовуються наступні критерії:

— **відмінному рівню (10 балів)** відповідає теоретично правильна і вичерпна відповідь на поставлене питання, у якій студент показав всебічне системне знання програмного матеріалу; засвоєння основної та додаткової літератури; чітке володіння понятійним апаратом, методами, методиками та інструментами, вивчення яких передбачене програмою науки; уміння використовувати знання для аналізу соціального життя суспільства та аргументувати своє ставлення до відповідних категорій, закономірностей, випадковостей, суспільних явищ і процесів;

— **доброму рівню (8 балів)** відповідає на поставлене питання, добре володіння понятійним апаратом, методами і методиками, розумінням зв'язків між соціальними явищами, процесами та відносинами;

— **задовільному рівню (6 балів)** відповідає у цілому правильна відповідь на поставлене питання, в якій студент показав достатній рівень знань з основного програмного матеріалу, але не зміг переконливо аргументувати свою відповідь, помилився у використанні понятійного апарату, показав недостатні знання рекомендованої літератури;

— **незадовільному рівню (0 балів)** відповідає неправильна або неповна відповідь на запитання, у якій студент продемонстрував значні прогалини у знаннях з основного програмного матеріалу; ухилився від аргументувань; показав незадовільні знання понятійного апарату і спеціальної літератури чи взагалі нічого не відповів.

Результати іспиту оцінюються в діапазоні від 0 до 50 балів (включно).

¹ Шкала розроблена на основі чинної в Україні 4-рибальної шкали оцінювання знань студентів («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно») — відповідно до «Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах», затвердженого Наказом МОН України від 02.06.1993 № 161 п. 3.12.2.3.

У разі, коли відповіді студента оцінені менше ніж у 30 балів (до 60 %), він отримує незадовільну оцінку за результатами іспиту, а набрані за іспит бали не враховуються у загальній підсумковій оцінці.

Загальна підсумкова оцінка з науки «Соціологія» складається з суми балів за результати поточного контролю знань і за виконання завдань, що виносяться на іспит (за умови, що на іспиті студент набрав не менше 30 балів). Якщо ж на іспиті студент набрав менше 30 балів, то загальна підсумкова оцінка включає лише результати поточного контролю.

Підсумковий контроль знань студентів із «Соціології» здійснюється на основі результатів поточного та підсумкового контролю (іспиту).

Оцінювання знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою з подальшим переведенням в традиційну 4-бальну та шкалу за системою ECTS у такому порядку:

Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за бальною шкалою, що використовується в КНЕУ	Оцінка за національною шкалою
A	90—100	(відмінно)
B	80—89	(добре)
C	70—79	
D	66—69	(задовільно)
E	60—65	
FX	21—59	2 (незадовільно) з можливістю повторного складання
F	0—20	2 (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

ЗРАЗОК ЕКЗАМЕНАЦІЙНОГО БІЛЕТУ (для студентів очної форми навчання)

1. Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології.
2. Особливість протосоціологічного знання, його основні форми.
3. Соціологічні погляди О. Конта та їх значення для сьогодення.
4. Група як складова соціальної структури суспільства. Класифікація груп.
5. Предмет соціології праці та управління, його складові.
6. Організаційна структура соціологічної роботи в Україні.

ЗРАЗОК ЕКЗАМЕНАЦІЙНОГО БІЛЕТУ
(для студентів заочної форми навчання)

1. Суспільство як соціальна система та соціальне явище.
2. Вчення Г. Спенсера про соціальні інститути.
3. Соціальна нерівність як основа стратифікації.
4. Методи та стилі керівництва.
5. Сутність і призначення процедури «логічного аналізу понять»
(наведіть конкретні приклади).
6. Соціальна структура суспільства, її складові.
7. «Розуміюча» соціологія М. Вебера.
8. Ваше розуміння трансформації соціальної структури українського суспільства.
9. Основні стадії розвитку соціального конфлікту і методи його розв'язання.
10. Політика як соціальний інститут, його функції.
11. Соціологічне опитування, його різновиди (наведіть приклади).

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ТРЕНІНГІВ, ВПРАВ, ПИТАНЬ ДО ДИСКУСІЙ

Значне місце поміж ефективних засобів навчальної діяльності займає тренінг. Поняття «тренінг» слід інтерпретувати як процес отримання або вдосконалення певних навичків і вмінь індивідів, який спрямований на збільшення результативності різних сфер діяльності, розвиток соціальних установок, професійної компетентності в цілому, і передбачає рух інформації від одного учасника взаємодії до іншого, використання отриманих знань на практиці.

Головні принципи організації та проведення тренінгових занять з соціології є такими:

1. Принцип усвідомлення поведінки, який передбачає наявність «зворотнього зв'язку», рефлексії, що означає сприйняття, усвідомлення себе і свого місця в системі інтерактивної взаємодії з метою корекції стратегії власної поведінки. Адекватними засобами реалізації цього принципу виступають аудіо, відеозаписи, особиста бесіда з учасниками тренінгу.

2. Принцип активності — означає активну позицію учасників тренінгів, їх налаштованість, мотивацію на виконання різноманітних дій, ролей, спеціальних вправ, участь в обговоренні та доповненні навчальних питань тощо.

3. Принцип добровільної участі — студент має бути зацікавлений у розв'язанні такого роду завдань.

4. Принцип об'єктивності досліджуваної проблеми.

5. Принцип творчого підходу в обговоренні проблеми — передбачає як креативне осмислення досліджуваної проблематики, так і розкриття творчого потенціалу студента через осмислення своїх особистісних можливостей, ресурсів, особливостей тощо.

6. Принцип партнерської взаємодії з іншими учасниками, який означає врахування інтересів усіх учасників взаємодії, їх почуття, емоції, визнання значущості особистості іншого.

7. Принцип спрямованості на застосування результатів тренінгів до аналізу реального суспільного життя.

Необхідно підкреслити, що ефективність тренінгу залежить від *організатора тренінгового заняття (викладача)*, роль якого полягає в створенні та контролі виконання правил, простежуванні групової динаміки, застосуванні індивідуального підходу до студентів. Результативність тренінгу залежить від засобів і вміння організатора здійснювати вплив на групу. Серед таких засобів виокремлюють різноманітні методичні прийоми: рольові ігри, індивідуальні бесіди, групові дискусії тощо. Робота організатора тренінгу зумовлює постійну аналітичну роботу з групою, що передбачає діагностування плану її роботи, рівня розвитку та згуртованості групи, взаємовідносин між учасниками, та вдосконалення особистісних якостей, як комунікабельність, емпатія, організаторські здібності тощо.

Також високий рівень проведення тренінгового заняття залежить від адекватного застосування та поєднання у ньому різних методів, прийомів, технік, процедур, неординарного вирішення поставлених завдань.

Серед поширених методів, що використовуються на тренінгових заняттях із соціології, слід виокремити *групову дискусію* — взаємне обговорення та аналіз проблемної ситуації, питання чи завдання. Її основна перевага полягає в тому, що вона викликає напружену пізнавальну діяльність більшості студентів, надає їм можливість виразити і відстоювати свою точку зору. Крім того, в ході дискусії теоретичні положення теми, що обговорюється, перетворюються в об'єкт творчого пошуку. На дискусію доречно виносити одне з актуальних питань; головну проблему доцільно розбити на кілька питань; під час дискусії необхідно звертати увагу на аргументацію тих, хто виступає, зберігати повагу до позиції опонента і чесність полеміки. Підведення підсумків дискусій не варто зводити до однієї точки зору. Більшу увагу слід приділити неоднозначності підходів у вирішенні складних соціальних проблем.

У соціологічній науці значного поширення в межах тренінгового заняття знайшов метод *«мозкової атаки»*, головна функція якого полягає у генеруванні ідей. Він дозволяє знайти вирішення складних проблем шляхом використання спеціальних правил, оскільки спочатку учасникам пропонують висловлювати якомога більше варіантів та ідей, згодом із цього обсягу обирають найбільш успішні, які можуть бути використані на практиці.

Також варто згадати й про такий популярний метод, як *кейс*, що являє собою формулювання проблемної ситуації, яка вимагає знаходження адекватного рішення. Основне завдання

кейса — навчитися аналізувати соціологічну інформацію, виявляти основні проблеми та шляхи вирішення, формувати програму дій.

У межах тренінгових занять також досить часто використовується інтерактивний *проблемний метод* вивчення соціології, який має багато різновидів, що передбачають різні рівні складності. Чи не найбільш продуктивним різновидом цього методу є створення проблемної ситуації, яка має на меті розвиток творчого мислення у студентів. У ході вирішення проблемної ситуації на заняттях із соціологічної науки студенти також залучають знання з інших суміжних дисциплін (філософії, політології, економіки тощо), пропонують оригінальні методи розв'язання проблем загалом. Самостійність і креативність мислення студентів при цьому значно підвищується.

У рамках практичних занять із соціології в процесі створення проблемної ситуації студентам необхідно оволодіти такими важливими навичками та вміннями:

1. Порівнювати різноманітні соціологічні концепції як засоби пояснення та розуміння явищ і процесів соціальної реальності. В цьому контексті студентам важливо усвідомити, що головною ознакою сучасної соціологічної теорії є теоретичний плюралізм, який слід розуміти як співіснування суперечливих теоретичних підходів, концепцій. Звідси протилежні концепції спроможні створювати певні пізнавальні труднощі, однак вони розкривають різнобічні сторони соціальних об'єктів. В соціологічній теорії існують різноманітні соціологічні концепції до аналізу суспільства, культури, конфліктів, праці та управління тощо, які по-різному трактують сутність означених соціальних феноменів, можуть протистояти одна одній. У цих умовах проблемну ситуацію можна створити шляхом порівняння, протиставлення актуальних соціологічних теорій, концепцій, так і певних авторських інтерпретацій, визначень, теоретичних моделей пояснення явищ і процесів соціальної дійсності.

2. Аналізувати суперечності суспільного розвитку, актуальні соціальні феномени конкретного суспільства, світової спільноти в цілому.

3. Здійснювати історико-соціологічний аналіз суспільної проблеми, тобто її інтерпретацію в процесі зародження та розвитку. Це означає, що студентам необхідно розуміти, що епістемологічні проблеми та засоби їх вирішення здатні до кількісних та якісних змін. У пізнавальній діяльності знання про соціальну реальність спроможні поступатися більш новими, повнішими, актуаль-

нішими. Наприклад, класичні та новітні знання про закони розвитку суспільства, його соціальну структуру.

Для виконання завдань до тренінгів студентам необхідно звернути увагу на точність та однозначність тлумачення наукових понять усіх тем курсу, зокрема, суспільство як соціальна система, його соціальна структура, особистість у системі соціальних зв'язків, соціологія культури, соціологія конфлікту, економічна соціологія, організаційна структура соціологічної роботи в Україні і проведення соціологічних досліджень тощо. Важливо застосовувати науковий підхід для аналізу сучасних явищ і процесів соціальної дійсності, не використовувати при цьому суб'єктивні та необґрунтовані оцінки. Студенти мають спиратися на такі головні наукові *принципи соціологічного пізнання*, як *об'єктивність, системність, історичність, звернення до практики*. Саме вони є засадничою умовою отримання об'єктивної соціологічної інформації, сприяють адекватному самостійному й творчому осмисленню та оцінюванню студентами реальних суспільних протиріч, розвитку у них соціологічного мислення в цілому.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ РЕФЕРАТІВ, ЕСЕ, ДОПОВІДЕЙ

Реферати, есе, доповіді є найбільш поширеними методами організації самостійної роботи студентів під час вивчення соціології. Залучення студента до дослідницької діяльності, як правило, починається з написання *реферату*, який демонструє поглиблене опрацювання відповідної теми. Підготовка реферату сприяє закріпленню теоретичних знань з питань навчального курсу. Студенти набувають навичок самостійної роботи з літературою, навчаються порівнювати, аналізувати та систематизувати інформацію, мають можливість для порівняння її з практичним досвідом. При виконанні реферату студенти користуються рекомендованою літературою та прикладами з власної практики, прагнучи, щоб конкретний матеріал був органічно пов'язаний з теоретичними положеннями. У процесі роботи над рефератом студент має продемонструвати вміння аналізувати використану літературу, розкривати своє ставлення до прочитаного, робити обґрунтовані висновки на основі опрацювання теоретичних положень.

Взагалі, *реферат* (від лат. *Referre*, що означає повідомляти, доповідати) — це короткий виклад у письмовій чи усній формі основного змісту наукової праці чи ряду праць, що вивчалися студентом, з аналізом запропонованих шляхів вирішення певної проблеми, а також висловленням власних міркувань автора щодо цієї проблеми. Якщо реферат цих ознак не має, то він є лише конспектом опрацьованих публікацій.

Робота над рефератом повинна бути зорієнтована на такі моменти:

- розвиток мислення студентів (вміння аналізувати, зіставляти й узагальнювати різні точки зору, вміння характеризувати конкретний матеріал, формулювати висновки);
- розширення світоглядної парадигми у студентів і поглиблення їх фахових знань з навчальної дисципліни соціологія;
- формування вмінь реферування;
- розвиток базисних вмінь наукової роботи (вміння постійно знаходити необхідний науковий матеріал, користуватися довід-

ковою літературою, складати список використаної літератури, формулювати висновки);

— оволодіння основами наукового письмового мовлення;

— розвиток умінь установлювати зв'язки соціології з іншими науками та визначати характер цих зв'язків.

При виконанні реферату студент має враховувати основні *вимоги до його написання*, а саме: обсяг реферату — 10—15 сторінок друкованого тексту; реферат має бути виконаний за відповідною структурою з виділенням абзаців, нумерацією сторінок, правильним оформленням посилань, виносів, цитат, висновків, списку використаної літератури (не менше 10 джерел); оформлення реферату має відповідати встановленим нормам. Назву теми та план реферату доцільно обговорити з викладачем під час проведення консультації.

При підготовці реферату студенту слід чітко дотримуватися його *структури*, яка містить:

1. Титульну сторінку, що оформлюється згідно із загальними вимогами.

2. План, у якому повинні міститися питання, що розкривають суть теми, яка досліджується.

3. Вступ, де обґрунтовується актуальність обраної теми, характеризується її практичне значення, формулюється мета реферування матеріалу з обраної проблеми, визначаються конкретні завдання роботи. Вступ може складати 1—2 сторінки.

4. Основну частину, що складається з кількох розділів, кожний з яких нумерується і має свою назву. Тут також подається виклад існуючих точок зору з обраної теми, представлених у сучасній науковій літературі, самостійний аналіз опрацьованого матеріалу, пропонується авторський варіант вирішення даної проблеми.

5. Висновки, в яких стисло характеризуються основні результати виконаної роботи, формулюються узагальнюючі тези відповідно до завдань, визначених у вступі.

6. Список використаної літератури, що включає всі літературні джерела, подані в алфавітному порядку і оформлені з урахуванням усіх сучасних вимог до бібліографічного опису, тобто зазначаються наступні вихідні дані: прізвище автора (або авторів), їх ініціали, повна назва видання, місце видання, видавництво, рік видання, загальна кількість сторінок.

При написанні реферату студент має звернути увагу на основні *вимоги щодо його змісту*, а саме:

— в основу реферату треба покласти певну суму фактичних і теоретичних даних, які слід викладати згідно зі складеним планом;

— особливу увагу треба приділити пошуку необхідних нормативно-правових матеріалів, їх систематизації, з'ясуванню основних понять і термінів з досліджуваної теми;

— наприкінці роботи, підводячи підсумки, слід узагальнити увесь викладений матеріал та зробити власні висновки щодо проблеми, яка досліджується.

Також при підготовці реферату студенту необхідно дотримуватися певних *вимог щодо його оформлення*. Реферат слід писати на листах формату А4. Обсяг реферату не повинен перебільшувати 15—20 сторінок. Текст реферату повинен бути написаний розбірливо, грамотно. У тексті роботи слід виділяти і називати відповідні розділи плану (нові розділи доцільно починати з нової сторінки, підрозділи — з нового рядка). Сторінки роботи треба пронумерувати. Не нумеруються Титул, План, Вступ. Нумерація починається з Основної частини (але з урахуванням кількості сторінок, які займають Титул, План, Вступ. Шрифт роботи Times New Roman, розмір шрифту — 14 пт. Інтервал між рядками — 1,5. Відступи від краю аркуша: верхній — 2,5 см, нижній — 2,5 см, лівий — 2,5 (3) см, правий — 2 (1,5) см; 29—30 рядків на аркуші, враховуючи посторінкові посилання на використані джерела. При використанні цитат у тексті реферату слід робити посилання.

Реферат передбачає не лише письмове викладення матеріалу по темі дослідження. Головним у реферативній роботі виступає захист реферату, тобто висвітлення його основних положень на науковій конференції чи викладачеві. І в тому разі студент повинен не лише здійснити інформативний виклад матеріалу, але й зуміти чітко визначити наукову новизну та актуальність теми, пояснити власну методологічну схему та зуміти обґрунтувати її раціональність. Окрім того, усне реферування письмового реферату під час захисту стимулюватиме студента до більш якісної роботи, формування вмінь висловлювати основні положення теми. І що найважливіше, саме усний захист є найкращим методом перевірки викладачем засвоєного студентом матеріалу, адже він поєднає в собі дві різні форми оцінки роботи студента: вміння усно та письмово висловлювати свою позицію та науково її обґрунтовувати.

Критеріями оцінювання реферату є: відповідність змісту реферату обраній темі; повнота опрацювання теми з використанням необхідної літератури; наукова і практична обґрунтованість висновків; самостійність виконаної роботи; стиль, логічність викладу, відповідність вимогам щодо оформлення. Відповідність

реферату всім наведеним критеріям дає змогу оцінити його оцінкою «відмінно». Невиконання однієї або кількох вимог знижує оцінку на відповідну кількість балів. Якщо обговорення реферату відбувається на семінарському занятті, оцінка за реферат може виставлятися як середньоарифметичне оцінок за рецензією та за захист реферату.

Наступним популярним видом письмової самостійної роботи студента з соціології виступає *есе*, яке розглядається як творча робота у публіцистичному стилі з елементами імпровізації на основі аналізу реферованої літератури на задану тему. Від традиційного реферату *есе* перейняло краще: визначення мети, завдання роботи, формулювання об'єкта, предмета самостійного дослідження, структурованість, послідовність викладення теоретичного обґрунтування та практичних аргументів, критерії оцінки роботи тощо.

Взагалі, *есе* — це твір-міркування невеликого обсягу з вільною композицією, що виражає індивідуальні враження, міркування з конкретного питання, проблеми й свідомо не претендує на повноту й вичерпне трактування теми. Воно припускає вираження автором своєї точки зору, особистої суб'єктивної оцінки предмета міркування, дає можливість нестандартного (творчого), оригінального висвітлення матеріалу. Тому, *головна місія та мета есе* — це самостійне бачення студентом проблеми на підставі опрацьованого матеріалу та аргументів. Застосування *есе* сприяє більш чіткому й грамотному формулюванню думок, допомагає розташовувати ці думки в логічній послідовності, припускає вільне володіння мовою термінів і понять, розкриває глибину й широту навчального матеріалу, вчить використати приклади, цитати, необхідні аргументи за відповідною темою.

При написанні *есе* студент має звернути увагу на те, що воно повинне: містити чіткий виклад суті поставленої проблеми, включати самостійно проведений аналіз цієї проблеми з використанням концепцій і аналітичного інструментарію, розглянутого в рамках дисципліни соціологія, висновки, що узагальнюють авторську позицію з поставленої проблеми.

При цьому студент має дотримуватися чіткої *структури тексту есе*, яка включає:

- 1) титульний лист (заповнюється за рекомендованим зразком);
- 2) вступ, що охоплює місію студента щодо розгляду теми *есе*, його авторське бачення — гіпотезу або сутність та обґрунтування вибору цієї теми. Мета та завдання роботи — очікуваний результат роботи в цілому та конкретні результати, які будуть отримувати.

ватися в ході розкриття теми. На цьому етапі дуже важливо правильно сформулювати питання, на які ви збираєтеся знайти відповідь у ході свого дослідження. При роботі над вступом можуть допомогти відповіді на наступні питання: «Чи потрібно давати визначення термінам, що пролунали в темі есе?», «Чому тема, яку я розкриваю, є важливою в даний момент?», «Які поняття будуть залучені в мої міркування?», «Чи можу я розділити тему на трохи більше дрібних підтем?» і т. д.

3. Основна частина, тобто теоретичні основи обраної проблеми й виклад основного питання. Ця частина припускає розвиток аргументації й аналізу, а також обґрунтування їх, виходячи з наявних даних, інших аргументів і позицій щодо питання. У цьому полягає основний зміст есе і це являє собою головні труднощі. Тому важливе значення мають підзаголовки, на основі яких здійснюється структурування аргументації; саме тут необхідно обґрунтувати (логічно, використовуючи дані або строгі міркування) пропоновану тезу. Там, де це необхідно, як аналітичний інструмент можна використати графіки, діаграми й таблиці. Залежно від поставленого питання аналіз проводиться на основі наступних категорій: причина — наслідок, загальне — особливе, форма — зміст, частина — ціле, сталість — мінливість. У процесі побудови есе необхідно пам'ятати, що один параграф повинен містити тільки одне твердження й відповідний доказ, підкріплений графічним або ілюстративним матеріалом. Добре перевірений спосіб побудови есе — використання підзаголовків для позначення в головній частині ключових моментів аргументованого викладення. Використання підзаголовків — не тільки визначення основних пунктів, які студент бажає висвітлити, це також наявність логічності у висвітленні теми есе.

4. Висновок, тобто узагальнення й аргументовані висновки до теми.

При підготовці есе студент має враховувати, що при оцінюванні есе в центрі уваги викладача знаходиться: здібність студента критично та незалежно оцінити наявні дані, точки зору, позиції, аргументи; здібність розуміти, оцінювати та встановлювати зв'язки між ключовими моментами проблем і запитань; уміння диференціювати протилежні підходи та моделі, застосовуючи їх до емпіричного матеріалу або дискусії з принципових питань; здатність до застосування аналітичних підходів, моделей тощо. Отже, критерієм високої оцінки виконаного студентом есе є здатність студента довести власну позицію з певної проблеми на підставі набутих знань.

Ще однією формою самостійної роботи студента є наукова *доповідь*, в основі якої лежить аналіз гострої проблеми суспільного життя. Доповідь — це документ, у якому викладаються певні питання, даються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) прочитання та обговорення. Тематика для наукових доповідей пропонується кафедрою. Як правило, студент самостійно складає план роботи і підбирає необхідну літературу та інші матеріали при постійному спілкуванні з науковим керівником. Готуючи доповідь, студент має враховувати вимоги до її структури. *Структура тексту доповіді* містить такі розділи: вступ, у якому обґрунтовується проблемна ситуація; основна частина, в якій міститься основна ідея автора, а також наводяться аргументи, факти, теоретичні викладки; підсумкова частина, що включає висновки і рекомендації.

При написанні доповіді слід зважати на те, що значна частина її надрукована в тезах, частина ж — на слайдах, тому доповідач має давати окремі коментарі до ілюстрованого матеріалу. Це дозволяє зекономити час виступу на 20—40 %. При формуванні змісту доповіді слід врахувати, що за 10 хвилин людина може прочитати текст надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Тому обсяг доповіді не повинен перевищувати 8—12 сторінок (до 30 хвилини).

Взагалі, реферати, есе, доповіді дають змогу аналізувати питання тем на високому теоретичному рівні. Готуючи їх, студенти використовують наукову літературу, посилаються на неї в аналізі поставлених проблем, анотують окремі праці тощо. Реферати, есе, доповіді можна готувати на основі певної наукової статті чи монографії. Неодмінною умовою виконання роботи є визначення власної позиції, свого ставлення до досліджуваних проблем.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ЗАОЧНИКІВ

Підготовка фахівців заочної форми навчання має свої особливості. Навчальними планами вивчення спеціальних дисциплін, у тому числі і соціології, запланована менша кількість годин у порівнянні з денною формою навчання. Тому самопідготовка студента-заочника займає важливе місце в навчальному процесі. Головним моментом в самопідготовці студента-заочника є набуття ним навичок роботи з науковою літературою, що передбачає дві складові, а саме вміння читати та вміння конспектувати. Перша складова означає уникнення поверхового підходу до матеріалу, прагнення до його свідомого засвоєння. Друга складова передбачає не копіювання студентом матеріалу певного посібника чи підручника, а свідоме конспектування, тобто відображення основних положень, що розкривають теми курсу «Соціологія». При цьому студенту краще викладати матеріал своїми словами, а не механічно переписувати з наукового джерела.

Самопідготовка студента-заочника також передбачає широке використання всесвітньої мережі Інтернет з метою пошуку потрібної інформації стосовно тем, що входять до курсу «Соціологія».

Під час самостійної підготовки при вивченні соціології студенту-заочнику слід чітко засвоїти суть питань, основні наукові категорії, теорії, парадигми, а також вміти сформулювати власну думку з приводу певних соціологічних проблем. Для опанування тем курсу студенту можна запропонувати такі методичні поради:

- розкрийте зміст основних дефініцій теми; узагальніть і згрупуйте їх;
- підберіть цитати, висловлювання про суть соціологічних проблем, проаналізуйте їхню сутність і висловіть власну думку;
- знайдіть логічний зв'язок між поняттями, що розглядаються;
- пригадайте відомих учених-соціологів, які зробили свій внесок до розуміння соціологічних проблем;
- проаналізуйте суперечливі визначення по темах і висловіть свою думку щодо правильності цих визначень.

Запропонований вид роботи дасть можливість студенту розширити свої знання про поставлені питання, чіткіше сформулю-

вати відповіді та висловити власні думки. Аналізуючи різні погляди на проблему, студент визначає власну позицію.

Завдання для самопідготовки, що можуть бути запропоновані студентам заочної форми навчання, мають диференційований характер. Наприклад:

- скласти опорну схему або заповнити опорну таблицю по темі;
- відповісти на питання самоперевірки;
- розв'язати ситуаційні задачі і вправи;
- скласти план відповіді на питання;
- робота з дидактичним текстом (коментування, структурування тощо);
- скласти тематичний термінологічний словник;
- підготовка прикладів та аргументів по певним соціологічним проблемам.

Взагалі, самопідготовка студента-заочника включає різноманітні завдання: питання для самоконтролю, розв'язання вправ, які передбачають самостійне оволодіння матеріалом і перевірку засвоєних знань. Під час формулювання відповідей студент має відпрацювати чіткість визначення основних понять, навчитись розуміти сутність змісту теми, підбирати приклади, а також обмірковувати аргументованість своїх відповідей. Ознакою успішного оволодіння студентом матеріалу є знання змісту питання. Ознакою якісного засвоєння теми є здатність студента скласти інтелект-карту по різним питанням певної теми або загальну, по всій темі.

Отже, завдання для самопідготовки, представлені студентам-заочникам, мають на меті систематизованість знань як з окремої теми, так і всього курсу «Соціологія», а також орієнтацію майбутніх спеціалістів в проблемах соціологічної науки. Глибоке теоретичне засвоєння матеріалу, що охоплює теми курсу, має поєднуватися із вмінням студента застосовувати набуті знання на практиці при вирішенні проблем суспільного життя.

Література

Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. для студентів ВНЗ. — К.: Кондор, 2011. — 628 с.

Пугачев В. П. Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом: Учебник для студентов вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 285 с. (серия «Управление персоналом»).

Чужикова В. Г. Методика викладення права: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2009. — 442 с.

Шляхун П. П. Методика викладення соціально-гуманітарних дисциплін. — К., 2011. — 325 с.

Тема 1

ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ

Методичні поради до вивчення теми: вступна тема із соціології присвячена розкриттю специфіки, методологічних засад, головних завдань, ролі та місця цієї науки у вирішенні актуальних проблем реформування сучасного суспільства. В цьому контексті адекватне осмислення засадничих принципів, фундаментальних особливостей соціології виступає обов'язковою логічною вимогою для ефективної навчальної діяльності студентів у напрямку розуміння усіх подальших тем з цього навчального курсу.

Необхідно підкреслити, що початкове ознайомлення з будь-якою наукою передбачає вивчення її об'єкту та предмету дослідження, оскільки саме вони характеризують її основний зміст, головні напрямки та завдання, специфіку застосування у ній загальнонаукових, окремих наукових і спеціальних методів пізнання, науковий статус навчальної дисципліни в цілому.

У процесі розгляду об'єкту і предмету соціології, необхідно звернути увагу на специфіку соціологічних законів і категорій цієї науки, оскільки вони відображають суттєві, необхідні і постійно повторювані взаємозв'язки і відносини між соціальними феноменами; без їхнього опанування неможливим є з'ясування місця і функцій кожного соціального явища та процесу в межах іншого, сутності соціального життя суспільства в цілому.

Ключову роль у вивченні предмету будь-якої науки відіграє її методологія або система методів цієї науки. Саме вони дають змогу зрозуміти, як саме, під яким кутом зору в межах науки про суспільство відбувається дослідження її предметної області. В цьому контексті важливо зрозуміти, що досліджуючи соціальні явища та процеси, соціологія застосовує як загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння та інші, так і методи інших наук, зокрема, математико-статистичні: кореляційний, факторний аналіз тощо, психологічні методи, наприклад, тестування, і головним

чином власний методологічний інструментарій: опитування, соціометрія, метод фокус-груп та аналіз документів.

Поглибленому розумінню предметної сфери соціологічної науки сприятиме її осмислення у тісному взаємозв'язку зі структурними елементами соціологічного знання, що потребує детального аналізу змісту та специфіки соціологічних досліджень на теоретичному, галузевому та прикладному рівнях, особливостей мікро- й макросоціологічного теоретизування. Поглибленого розгляду потребує такий важливий структурний компонент соціологічного знання, як історія соціології, яка має свій особливий предмет вивчення.

У подальшому логічним буде вивчення функцій соціології в суспільстві, її місця та ролі в соціальному реформуванні соціуму, та системі соціо-гуманітарних дисциплін загалом. В цьому аспекті необхідно розглянути тісні зв'язки соціології з філософією, історією, політологією, економічною наукою тощо. При цьому потрібно наголосувати на специфіці соціології, яка розглядає суспільство як цілісну соціальну систему, вивчає взаємодію соціальних груп, спільнот, соціальних інститутів та організацій.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: фундаментальні передумови виникнення соціології, об'єкт, предмет, понятійно-категоріальний апарат, систему методів, структурні рівні, функції соціологічної науки, її взаємозв'язки з іншими соціо-гуманітарними дисциплінами, специфіку та пізнавальні можливості соціологічного підходу до вивчення суспільства, роль соціологічної науки в соціально-економічному розвитку суспільства в цілому.

Після опанування теми студент вмітиме: розуміти зміст, взаємозв'язок, типологію та функції основних соціологічних понять і категорій та оперувати ними при викладенні теоретичного матеріалу, володіти базовими навичками соціологічного мислення, використовувати здобуті знання для аналізу соціальних явищ і процесів загалом.

Термінологічний словник

Гуманітарне знання — досягається за допомогою специфічних методів, використовуваних у літературознавстві, мистецтвознавстві й часті у лінгвістиці. Розуміння й витлумачення «художньої реальності», внаслідок чого утворюється гуманітарне знання, означає розкриття того смислу, який закладено у досліджувану реальність автором твору. У витлумаченні останнього велике значення мають позиція дослідника, його суб'єктивність.

Методологія — сукупність принципів та установок, які передують отриманню соціологічного знання й зумовлюють головні способи, методи його отримання та характер усієї соціологічної діяльності. Методологія — це й учення про ці принципи, яке відіграє роль метатеорії (тобто слідує «після» теорії).

Наукове знання — вірогідне, «неупереджене» знання, яке досягається за допомогою специфічних способів, засобів, які забезпечують нейтралізацію суб'єктивності та упередженості. Сукупність цих засобів і критерії науковості змінюються в результаті еволюції науки та суспільства.

Повсякденне знання — формується у процесі повсякденного життя людей, їхньої практичної діяльності. Повсякденне знання характеризується емоційністю й часто-густо суперечливістю. Воно не відокремлене від оцінки та ставлення людей до об'єкта знання. На відміну від спеціалізованого знання, знання повсякденне не вимагає для його здобуття оволодіння спеціальними пізнавальними засобами, які використовують у процесі навчання.

Позанаукові форми знання — багатоманітні різновиди знання, які досягаються відмінними від наукових способами й методами пізнання. До позанаукового належать не тільки повсякденне, художнє та гуманітарне знання, які передбачають емоційність і співпереживання, але й такий раціональний, теоретичний різновид знання, як філософія. Отримання цих різновидів знання не пов'язане зі специфічними засобами нейтралізації «упередженості». Понад те, така мета в цих випадках не ставиться.

Предмет соціології — характеризується тими аспектами спільного життя, які перебувають у полі зору соціолога. Сукупність цих аспектів (властивостей, відносин, їх поєднання) зумовлює предмет соціології, притаманний їй специфічний кут погляду, під яким вона розглядає та аналізує життя людини в суспільстві. Предмет соціології змінюється в результаті впливу суспільства на соціологічне знання, а також у процесі внутрішніх змін останнього.

Рівні соціологічного знання — сукупність знань, які характеризуються різною мірою спільності одиниць соціологічного аналізу. Найбільша міра спільності притаманна фундаментальним соціологічним теоріям, у яких аналізується суспільство загалом (соціетальний рівень) та його структурні одиниці. Знання середнього рівня — часткові, спеціальні теорії, які аналізують окремі сфери суспільного життя, різні його прояви. Найменша міра абстрактності притаманна соціальним фактам, фіксованим емпіричними методами соціологічного дослідження.

Соціальна технологія — науково обґрунтовані способи реалізації соціального проекту, досягнення проектного стану соціального об'єкта. Характерними рисами соціальної технології є: масовість, простота, гнучкість, канонізація принципів, стандартизація рекомендацій. Технологізація є необхідною передумовою соціально-інженерної діяльності незалежно від того, в яких масштабах (на якому рівні) вона здійснюється.

Соціальне проектування — ґрунтована на соціально-науковому (зокрема соціологічному) знанні діяльність щодо створення образу майбутнього стану соціального об'єкта. На сучасному рівні розвитку суспільної науки та соціальної практики соціальне проектування (як і соціальні технології) часто-густо постає як компонент соціально-інженерної діяльності.

Соціальний факт — елементарні компоненти соціологічного знання, які являють собою описання чогось у просторово-часовому інтервалі. Соціальний факт (лат. Factum — зроблене, здійснене, те, що відбулося) як компонент соціологічного знання має, як правило, статистичний характер.

Соціально-інженерна діяльність — різновид соціально-практичної діяльності, за допомогою якої соціально-наукове (зокрема соціологічне) знання трансформується у безпосередню перетворювально-практичну діяльність. Соціально-інженерна діяльність здійснюється на базі соціального проектування та соціальних технологій. Вона здійснюється на різних рівнях: окремих підприємств, на регіональному та державному (для перетворення соціальних інституцій). Соціально-інженерна діяльність передбачає використання соціальних показників.

Соціологічні категорії — головні використовувані соціологією поняття, які утворюють «мову» соціології, її категоріальний апарат. Зміст категорій визначається не тільки властивостями досліджуваної реальності, але й змістом соціологічних теорій і методологічних стратегій, у рамках яких категорії використовуються.

Теорія — комплекс поглядів та ідей, які дають можливість витлумачувати та пояснювати факти. Теорію вважають найвищою формою організації знання. Вона відіграє важливу роль у формулюванні проблеми та гіпотези, а також при аналізі первинної соціологічної інформації.

Функції соціології — головні способи, форми впливу соціології на суспільне життя, які визначають призначення соціології, її роль у суспільстві. Доцільно виокремлювати такі головні функції соціології: пізнавальну, освітянську, соціально-критичну, вжиткову, ідеологічну.

План семінарського заняття

1. Поняття, об'єкт і предмет соціології.
2. Соціологічні закони і категорії.
3. Структура соціологічного знання.
4. Методи соціології.
5. Функції соціології в суспільстві.
6. Місце соціології в системі суспільних наук.

1. Поняття, об'єкт і предмет соціології. Розкриваючи перше питання, необхідно звернути особливу увагу на специфіку соціо-

логії як науки, її відмінність від інших соціогуманітарних наук. Про це свідчать її об'єктна та предметна сфера вивчення, науковий статус у цілому. Соціологія як самостійна наука з'явилась майже 200 років тому. Вона привернула увагу багатьох прогресивних мислителів того часу — філософів, психологів, істориків, економістів, етнографів, демографів і представників інших наук, які в той чи інший спосіб долучились до її становлення. Особливе значення соціології в минулому і сьогодні виявляється в її здатності правильно сприймати соціальні явища і процеси, вивчати, пояснювати, розуміти суспільство. Соціологія сприяє формуванню і накопиченню знань про соціальну дійсність. Соціологічні знання широко використовують для розробки і здійснення соціальних проектів.

Висловлюючись загальною, *соціологія* — це вивчення соціального життя, груп людей і суспільства. *Соціологія* (від лат. *societas* — суспільство та грецького *logos* — слово, вчення) вивчає суспільство в цілому, соціальне (суспільне) життя людей, їх спілкування, взаємодію.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти. Вона вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Соціологія розглядає особистість не крізь призму індивідуально-неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позицій соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Для неї особистість — не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної спільноти, носій властивих їй норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин, оскільки вона керується у своїй поведінці передусім набутими та встановленими нормами, а її відносини формуються згідно з соціальними цінностями, правилами, законами.

З'ясовуючи науковий статус соціології студенту важливо розрізнити об'єкт і предмет соціології.

Об'єктом соціологічного пізнання є: суспільство як цілісна соціальна реальність, об'єктивна реальність, що відбиває ту іншу сторону суспільного життя; такі об'єктивні явища суспільства, як соціальні відносини, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути.

Предмет будь-якої науки — це не явище або предмет чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного обґрунтування, яке дає змогу виділити специфічні закономірності розвитку і функціонування об'єкта науки.

Предмет соціології — загальні і специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, механізм дії та форми цих законів і закономірностей у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів.

Отже, з'ясувавши об'єкт і предмет соціології, можна дати їй таке визначення: *соціологія* — наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

2. Соціологічні закони і категорії. Вивчення другого питання доцільно розпочати із тлумачення змісту понять «соціологічний закон», «поняття», «категорії соціології», окреслення їх гносеологічної специфіки в соціологічній науці в цілому. Окремого розгляду потребує чи не найголовніша категорія соціології «соціальне», яка є основоположною в контексті розуміння об'єкту і предмету вивчення соціологічної науки.

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називаються законами. Отже, *соціальний закон* — це об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей. Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись у їх діяльності. Тому *соціальний закон* — це також відносно сталі систематично відновлювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

Студенту слід усвідомити, що в соціології виділяють наступні *види (типи) соціальних законів*:

за масштабами реалізації: загальні закони, що діють у всіх суспільних системах (закон товарно-грошових відносин); специфічні закони, дія яких обмежується однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закон пов'язаний з переходом від одного типу суспільства до іншого, приклад, США і Нова Зеландія);

за часом дії: соціальні закони безперервної дії; закони тенденції, які діють у певний проміжок часу (норми юридичного права, моральні норми);

за формами зв'язків: закони, які відображають незмінне співіснування соціальних явищ (наприклад, якщо існує явище А, то існує явище Б);

закони, які відображають тенденції розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб, розвиток самоврядування);

закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами (підготовка кваліфікованих кадрів для зайняття посад у державних органах залежить від рівня освіти, а рівень освіти залежить від політики державних органів);

закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільної формації до іншої).

Як і всі інші науки, соціологія має свою *систему категорій*, яка охоплює: загальнонаукові соціологічні категорії (суспільство, соціум, соціальна система); безпосередньо соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності); категорії дисциплін, суміжних з соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури).

В соціологічній практиці виділяють *дві групи соціологічних категорій*:

1) категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру, з виокремленням основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «особистість», «соціалізація», «соціальна група», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальна діяльність», «соціальний контроль» та інші;

2) категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний процес», «соціальна зміна», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність», «соціальний розвиток» та інші.

Вихідним для розуміння особливостей об'єкта пізнання і визначення предмета соціологічної науки є категорія *«соціальне»*. Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку *соціального*: загальна якість, притаманна різним групам індивідів; характер і зміст відносин між різними індивідами і групами залежно від місця, яке вони займають у різних суспільних структурах, від тієї ролі, яку вони виконують у них; ставлення різних

індивідів і груп, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Отже, *соціальне* — це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей, які виявляються в конкретних умовах між індивідами і спільностями в процесі сумісної діяльності (взаємодії).

Категорія «соціальне» тісно пов'язана з категорією «соціальні відносини». *Соціальні відносини* — самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті. Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.

4. Структура соціологічного знання. Важливим у вивченні цього питання є розуміння особливостей організації соціологічного знання, сутності та наукового призначення всіх його структурних елементів.

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки.

Структура соціології — це певний спосіб упорядкування системи знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

Існує велика кількість способів класифікувати за різними критеріями соціологічні знання, але найпростішим є поділ соціології на відносно самостійні галузі знання: *теоретичну, спеціальні та галузеві соціологічні теорії й прикладну соціологію*. При цьому важливе місце в структурі соціологічної науки посідає також *історія соціології*.

Теоретична соціологія — це багатоманітні концепції, що розглядають різні аспекти соціального розвитку суспільства, а саме: всю сферу соціального життя — соціальних спільнот, соціальні відносини, процеси, інститути. Інакше кажучи, соціологічна теорія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки у розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки у загальному вигляді. Теоретична соціологія — це велика кількість різних течій, шкіл, напрямків, зокрема, структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон), теорія соціального конфлікту (Р. Дарен-

дорф, Л. Козер), символічний інтеракціонізм (Д. Мід), теорія соціального обміну (Д. Хоманс, П. Блау) тощо, які зі своїх методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства.

Теорії середнього рівня. До них належать *спеціальні та галузеві соціологічні теорії*, завданням яких є застосування методологічних положень різних соціологічних парадигм до аналізу конкретної соціальної дійсності в її розвитку. При цьому *спеціальні соціологічні теорії* — це галузі соціологічного знання, що вивчають закономірності розвитку та відтворення соціальних спільнот, а також основні характеристики особистості як суб'єкта соціальної дії. Наприклад, це — соціологія особистості, нації, молоді, теорія соціальної структури, теорія соціальної стратифікації, теорія соціальних систем, теорія соціального розвитку тощо. *Галузеві теорії* розглядають механізм життєдіяльності соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси становлення індивіда як представника цих спільнот і суспільства в цілому, це — соціологія праці, політики, економіки, релігії, міста, села тощо.

Прикладна соціологія — практична частина соціологічної науки. Прикладна соціологія являє собою єдність конкретних соціологічних досліджень і теорій середнього рівня. У цьому виявляється єдність емпіричного та теоретичного, яка становить фундамент кожної науки. Прикладна соціологія має свої поняття та категорії, які у загальному та концентрованому вигляді відображають соціальну дійсність, а також і методи дослідження: спостереження, опитування, аналіз документів тощо.

Історія соціології — це наука про виникнення, основні етапи розвитку, історичні форми та напрямки соціального знання. Вона вивчає те, як знання про суспільство виокремлюється з багатоманітності людського досвіду і набувають форми емпірично обгрунтованої наукової історії.

Також у структурі соціологічної науки виокремлюють *макрота мікрорівень* соціологічних досліджень. Перший рівень орієнтований на вивчення масштабних соціальних явищ (етноси, держави, соціальні інститути, соціальні групи, страти тощо), в межах другого — досліджуються різні аспекти соціальної взаємодії (міжособистісні відносини, поведінка особистості, спілкування, окремі соціальні явища та процеси тощо).

Всі рівні соціологічного знання тісно пов'язані між собою. Звідси подальше становлення соціології як цілісної системи наукового знання пов'язане з розвитком теоретичної та методичної бази соціологічних досліджень, що, безперечно, також позначиться на розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій.

5. Методи соціології. Вивчення даного питання логічно розпочати з розуміння основних вимог наукової методології та пізнавальних ознак методу в соціологічній науці загалом.

Соціологія, вивчаючи суспільні явища, використовує певні методи та прийоми. Вони покликані забезпечити об'єктивність і надійність одержаних результатів. *Існують три головні умови реалізації в соціології вимог наукової методології:*

1) принцип емпіризму — використання емпіричних процедур з метою встановлення достовірності одержаних у дослідженні фактів та узагальнень;

2) теоретичне обґрунтування (пояснення) одержаних результатів, які дають змогу розкрити причини, що лежали в основі емпіричних фактів, і водночас включити ці факти в систему теоретичного знання;

3) нейтральність соціології, незалежність її від будь-яких заангажованих установ, які зазвичай пропонують різні класи і партії.

Ознаки методу соціологічного дослідження є такими:

1) введення часового параметру в саму методологію мислення, гіпотези і концепції. В цьому випадку важливо від вивчення станів на конкретний момент часу переходити до вивчення процесу соціального розвитку;

2) врахування змін структури соціального простору: простежується ефект просторової трансформації суспільств, переростання локальних соціальних процесів у регіональні, регіональних у глобальні. Глобалізм — важлива ознака сучасної соціології.

3) активна участь соціології, як науки, в реальному суспільному житті соціуму. Звідси посилюється тенденція до пошуку шляхів розв'язання соціальних проблем і конфліктів, прогнозування і проектування соціальних рішень.

При цьому одна з найважливіших ознак методу соціології полягає в тому, що при вивченні соціальної реальності ця наука спирається на її емпіричне дослідження. У межах такого дослідження, у свою чергу, використовуються різноманітні методи: спостереження, опитування (різновиди анкетування та інтерв'ю), аналіз документів, експеримент, соціометрія та ін.

Необхідно підкреслити, що в межах дослідницької діяльності соціологічна наука також активно залучає низку методів, напрацьованих в інших науках, зокрема, з психології — метод тестування. Також у межах прикладних соціологічних досліджень для аналізу даних широко використовуються такі математико-статистичні методи, як кореляційний, регресивний, факторний аналіз тощо.

6. Функції соціології в суспільстві. При висвітленні означеного питання студентам необхідно осмислити та усвідомити особливу роль соціологічної науки в соціальному реформуванні суспільства, вирішенні актуальних суспільних проблем і розвитку соціологічного мислення в цілому.

Виокремлюють такі найважливішими функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції — гуманістичну, культурну, описову, інформаційну, прогностичну, критичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується у таких аспектах:

1. Соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, складає висновки про закономірності еволюції суспільства, розкриває джерела і механізми функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ.

2. Соціологічні теорії наводять науково обгрунтовані висновки щодо розуміння перспектив розвитку суспільства в цілому і його окремих сфер, визначають реальні шляхи та методи наукової перебудови світу.

3. Соціологія здійснює теоретичний аналіз пізнавальної діяльності суспільства, виявляє нові закономірності й тенденції, виробляє теорію і методологію соціологічного пізнання дійсності.

4. Соціологічні дослідження виконують інформаційні завдання, що дає змогу одержати первинні дані про індивідів та спільноти, їх потреби, інтереси, цінності, орієнтації, мотиви, факти реальної поведінки, громадську думку тощо, тобто створюють інформаційну базу для пізнання соціальної дійсності.

Практико-перетворювальна функція тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, бо єдність теорії та практики — характерна риса соціології. Сутність її виявляється насамперед у виробленні науково обгрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо. Прикладна соціологія, пов'язуючи теорію з дійсністю, бере участь у виробленні практичних рекомендацій щодо вирішення різноманітних соціальних проблем як суспільства в цілому, так і конкретних регіонів.

Світоглядно-ідеологічна функція спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Гуманістична та культурна функції пов'язані з роллю соціології в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології. Попри те, що соціологія має справу з великими масами людей та оперує статистичною інформацією, дедалі актуальнішим стає положення, що соціолог повинен мати «гуманістичний нерв», тобто ставитися до людських проблем, драм, трагедій, які він вивчає, не як пасивний спостерігач, а зі щирим співчуттям і увагою.

Описова функція зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо. Вивчення їх дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються. На основі цих досліджень складаються висновки та приймаються відповідні рішення щодо управління різними галузями суспільства.

Інформаційна функція стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. Соціологічна інформація — один з найоперативніших видів соціальної інформації. Вона застосовується соціологами — для з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів; замовниками дослідження — для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, встановлення зворотного зв'язку з колективом (якщо замовником є керівництво підприємства), населенням конкретного регіону (якщо замовником є місцева влада).

Прогностична функція реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершується не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта.

Критична функція. Соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Реалізується через участь соціології в системі «зворотнього зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціаль-

ні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Функція соціального управління виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напрямку, темпів їх розвитку і функціонування. Соціальне управління тим ефективніше, чим більше воно спирається на знання законів розвитку суспільства та об'єкта управління.

7. Місце соціології в системі суспільних наук. Розглядаючи це питання, варто підкреслити, що місце соціології у системі соціальних, гуманітарних наук зумовлене тим, що вона є наукою про суспільство, його процеси та явища; охоплює загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук. Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей.

Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками. У системі суспільних наук *соціологія* найтісніше взаємодіє з *історією*. Об'єктом і предметом досліджень історії і соціології є суспільство, закономірності його розвитку та функціонування у конкретних часових вимірах. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового. Але історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічній послідовності, причому часто іншими засобами, ніж соціологія. Соціологія більше переймається актуальними сучасними проблемами. Джерела, використовувані історією та соціологією, збігаються лише частково.

Багато спільного між *соціологією* та *філософією*. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й із конкретними фактами дійсності. Її висновки та узагальнення здебільшого мають частковий, а не універсальний характер.

Соціологія працює і на межі з *економічною наукою*, предметом якої є вивчення закономірностей і форм функціонування й розвитку відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну й розподілу матеріальних благ. Оскільки спосіб виробництва є основою всіх соціальних відносин і процесів, умовою життєдіяльності людини, багато економічних досліджень безпосередньо змикаються з соціологічними студіями. І навпаки, соціологічні дослідження (соціологія праці, міста і села, економічна соціоло-

гія тощо) значною мірою ґрунтуються на результатах пошуку економічної науки.

Соціологія тісно пов'язана з *політологією*. Їх взаємозв'язок виявляється в тому, що з'ясування закономірностей політичного життя є ефективним за умови розгляду суспільства як соціальної системи. Крім того, суспільство не можна пізнати і змінити без впливу на політичні структури. Взаємодія соціології та політології покликала до життя нову галузь науки — політичну соціологію.

Із *психології* як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості, які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві. Різноманітні галузі педагогіки, як і соціальної психології, мають велике значення при вивченні соціологічних проблем освіти.

У процесі дослідження системи «людина — техніка» соціологія вступає у певні взаємовідносини із *технічними науками*. Це стосується як окремих виробничих процесів, так і виробництва взагалі.

Широко застосовує соціологія математичні методи, вироблені *кібернетикою, теорією інформації, теорією ділових ігор* тощо. Створюються і спеціальні математичні методи й теорії (шкальний, факторний, причинний і латентний аналізи), пристосовані до специфіки соціологічного дослідження.

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, генеруючи ідеї, теорії про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Поява соціології як самостійної науки була зумовлена розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Назвіть основні передумови виникнення соціологічної науки.

2. Зробіть порівняльний аналіз поняття «соціологія», що приводиться у різних наукових джерелах та словниках.

3. Об'єктом тієї чи іншої науки завжди виступає певна сфера суспільного життя. Охарактеризуйте сутність предмету та об'єкту соціології.

4. Обґрунтуйте, соціологія оперує: а) соціальними фактами; б) соціальними факторами; в) соціологічними фактами; г) усі відповіді правильні.

5. Побудуйте інтелект-карту, в якій будуть детально зображені основні складові предмету соціології та відтворені їх взаємозв'язки у такому вигляді: основні категорії; методи вивчення; функції та завдання; структурні рівні соціологічного пізнання та рівні вивчення суспільства.

6. Застосовуючи різні соціологічні енциклопедії, словники тощо, дайте визначення таким основним поняттям цієї науки: соціологія, об'єкт, предмет, структурні рівні, закономірності, понятійно-категоріальний апарат соціологічної науки.

7. На Вашу думку, загальні поняття, які відображають властивості об'єкта соціології, це: а) соціальний закон; б) соціальна категорія; в) соціальний статус, г) усі відповіді правильні.

8. Як відомо, в структурі соціологічної науки виокремлюють такі складові: теоретичну соціологію, спеціальні та галузеві соціологічні теорії і прикладну соціологію. Дайте характеристику цим елементам соціології.

9. У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називаються законами. Охарактеризуйте основні види (типи) соціальних законів, що виділяють в соціології.

10. Обґрунтуйте на конкретних прикладах дію різних функцій соціологічної науки.

11. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками. У системі суспільних наук соціологія найтісніше взаємодіє з історією, філософією, економічною наукою, політологією, психологією. Визначте взаємозв'язок соціології з названими науками у вивченні різноманітних аспектів життєдіяльності суспільства.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Передумови виникнення соціології як науки.
2. Наукові дискусії про предмет соціології.
3. Місце історії соціології в системі соціологічного знання.
4. Роль соціологічної науки у вирішенні проблем суспільного розвитку.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. У чому полягає сутність соціологічного знання?
2. Які основні категорії соціології?
3. У чому сутність поняття «соціальне»?
4. Якою є структура соціологічного знання?
5. Які існують функції соціології?
6. У чому специфіка соціологічного методу дослідження?
7. У чому полягає відмінність спеціальних і галузевих соціологічних теорій? Наведіть конкретні приклади.
8. У чому полягає специфіка та роль історії соціології в структурі соціологічного знання?

Література до теми

1. Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадеева Г. С. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
2. Жоль К. К. Соціологія : Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. — К.: Либідь, 2005. — 440 с.
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія: Базовий курс: Підручник для студентів вузів. — К.: Каравела, 2006. — 312 с.
4. Пшеничнюк О. В., Романовська О. В. Соціологія: посібник для підготовки до іспитів. — Вид. 3-тє, випр. — К.: Паливода А. В., 2007. — 172 с.
5. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге — К.: Атіка, 2007. — 480 с.
6. Соціологія: навч. посіб / За редакцією Макєєва С. О. — 4-те вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 566 с.
7. Соціологія: підручник / За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
8. Танчин І. З. Соціологія : навчальний посібник. — 3-тє вид., переробл. і доп. — К.: Знання, 2008. — 351 с.
9. Черниш Н. Й. Соціологія: підруч. за рейтингово-модульною системою навч. — 5-е вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2009. — 468 с.

Тема 2

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

Методичні поради до вивчення теми: вивчення історії розвитку та становлення соціологічної науки сприятиме поглибленому розумінню її сутності, пізнавальних спроможностей, предметної специфіки загалом. У цьому контексті варто приділити увагу з'ясуванню сутнісних передумов становлення соціології, серед яких виокремлюють як певні суспільні чинники, зокрема, соціальні революції, поява нових соціальних класів, зародження нових економічних відносин та соціальних умов тощо, так і наукові, насамперед стрімкий розвиток суспільствознавства й точних наук, фундаментальні відкриття в багатьох галузях природничих наук.

Обов'язковим подальшим кроком у вивченні цієї теми буде послідовне та логічне опанування змістом та специфікою основних періодів та етапів становлення та функціонування соціологічної науки. Для осмислення головних засад протосоціологічного періоду становлення соціологічної думки поглибленого розгляду потребують специфіка таких історично перших форм соціального пізнання як міф та епос, також сутність соціальних концепцій античних учених Арістотеля, Платона, Демокріта, Сократа тощо, середньовічних учень А. Аврелія та соціологічних поглядів Т. Мора і Т. Компанелли, Г. Гроція, Т. Гоббса, Д. Локка, просвітницьких ідей Ж. Русо, М. Вольтера тощо.

У рамках класичної соціології детальному аналізу мають підлягати: наукові ідеї засновника соціологічної науки О. Конта, класиків Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Вебера; зміст і специфіка таких сучасних соціологічних підходів, як емпірична та функціоналістська соціологія, конфліктологічні теорії, символічний інтеракціонізм тощо. Необхідно звернути увагу на такі головні тенденції розвитку сучасної соціологічної теорії, як ідеї теоретичного плюралізму, синтезу та міждисциплінарності.

Окремого теоретичного розгляду потребує вивчення витоків вітчизняної соціологічної думки, зокрема, соціальних ідей таких

її представників: М. Драгоманова, М. Грушевського, Б. Кістяківського, В. Липинського та інших, й розкриття основних тенденцій її функціонування в сучасних умовах. Це сприятиме більш повному й комплексному розумінню розвитку соціологічної науки в цілому, адекватному осмисленню стану української соціології, її вагомої ролі у вирішенні актуальних суспільних проблем вітчизняного соціуму.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: генезис становлення соціології як науки, періодизацію, історичні форми, напрямки розвитку соціологічного знання, основоположні зарубіжні та вітчизняні соціологічні парадигми, фундаментальні особливості розвитку вітчизняної соціологічної науки, сучасні тенденції, проблеми та перспективи становлення цієї науки.

Після опанування теми студент вмітиме: орієнтуватися в плюралізмі соціологічних напрямків і шкіл, чітко, логічно та послідовно розкривати зміст, недоліки і переваги фундаментальних соціологічних теорій, розуміти стан та перспективи розвитку сучасної зарубіжної та вітчизняної соціологічної думки, критично осмислювати основні засади та пізнавальні можливості мультипарадигмального підходу до аналізу соціально-економічної та інших систем суспільства.

Термінологічний словник

Вітчизняна соціологія — термін, використовуваний для позначення соціологічної думки дореволюційної Росії, радянської соціології (яка функціонувала в колишньому СРСР), до якої належала й соціологія, що розвивається на території України, а також соціологічна думка України як незалежної держави.

Генеза соціології — «народження», поява соціології як особливої суспільної науки, відмінної від соціальної філософії та інших суспільних наук. Найпоширенішою є точка зору, згідно з якою генезу соціології пов'язують з 30-ми роками XIX сторіччя та з іменем французького соціолога Огюста Конта. Останній проголосив появу нової, «позитивної» науки про суспільство — соціології (*societas* — суспільство, *logos* — наука).

Індустріальна соціологія — галузь американської соціології, що вивчає соціальну структуру і соціально-трудові відносини в індустріальному виробництві.

Методологічні стратегії в соціології — головні типи найпоширеніших у соціології методологічних підходів, визначуваних тим, як «здається» суспільство, яка загальна його картина визначає соціологічний аналіз реальності.

Протосоціологія — термін, який позначає зародковий стан соціології, тривалість процесу її становлення та оформлення у самостійну науку про суспільство, відмінну від соціальної філософії.

Професіоналізація соціології — означає інституціоналізацію соціологічної освіти, підготовку у вищих навчальних закладах дипломованих фахівців — соціологів. Підготовка соціологів здійснюється на підставі Держстандарту, відповідно до якого визначається, що повинен знати соціолог, що він повинен уміти та на яких посадах може працювати.

Соціальна природа соціології — полягає в тому, що соціологія розглядається як наука, процес становлення й розвитку якої зумовлений різними суспільними чинниками: соціально-економічними й політичними, соціокультурними й загальнонауковими. Соціальна природа соціології свідчить про вплив суспільства на соціологію.

Соціологія в Україні — соціологічна думка, яка функціонує на території України як у радянський період, так і в період існування незалежної Української держави. Безпосередніми передумовами розвитку соціології в Україні були праці українських філософів, а також етнографів-фольклористів та істориків.

Сучасна соціологія — соціологія другої половини ХХ сторіччя, яка оформляється у період становлення постіндустріального суспільства. Для сучасної соціології характерні повернення до теорії (визнання її значущості), інтерес до методів дослідження, типових для гуманітарного знання, історизм, спроби здійснити синтез теорій, теоретичний плюралізм — визнання рівнозначності протилежних соціологічних концепцій, теорій тощо.

План семінарського заняття

1. Витоки соціологічної науки. Протосоціологічний період становлення соціологічного знання.
2. Становлення соціології як окремої науки. Соціологічні ідеї О. Конта.
3. Зміст еволюціоністської соціології Г. Спенсера.
4. Сутність матеріалістичної соціології К. Маркса.
5. Соціологічна думка на зламі ХІХ—ХХ століть. Соціологічна концепція Е. Дюркгейма.
6. Сутність «розуміючої соціології» М. Вебера.
7. Особливості розвитку соціологічної думки в Україні.
8. Сутність та специфіка сучасних соціологічних концепцій.

1. Витоки соціологічної науки. При вивченні цього питання необхідно звернути увагу на особливості зародження та розвиток соціальних знань у таких перших протосоціологічних формах соціального пізнання, як міф та епос, соціальних вченнях античних

вчених Арістотеля, Платона, Демокріта, середньовічних ідей та просвітницьких, висвітлити їх змістовні аспекти та окреслити головні передумови становлення соціології як самостійної науки в цілому. В цьому контексті необхідно усвідомити, що зародження соціальних знань про суспільство відбувалося ще до появи соціології як самостійної науки до I половини XIX століття. Втім сформовані у *протосоціологічному періоді* перші спроби опису та аналізу соціальних процесів і явищ, концепції розуміння суспільних відносин стали потужним каталізатором у становленні соціологічного пізнання в цілому.

У межах протосоціологічного періоду прийнято виділяти кілька етапів формування поглядів на суспільство та закони його розвитку: *міфічно-епічний, античний та середньовічний*, який включає відповідно раннє середньовіччя, епохи Відродження та Просвітництва.

В первісному суспільстві пояснення суспільних явищ мало переважно міфологічний характер. При цьому початковими історичними формами соціального знання були міф та епос, в яких реальні факти перепліталися з фантазією. *Міф* — це найдавніша форма фантастичного пояснення суті і природи і людини, в якому явища дійсності постають у вигляді чуттєвообразних уявлень. Основні ознаки міфу це — фантастичне відтворення дійсності, одухотворення явищ природи, синкретизм, відсутність хронологічного розташування подій, тотемізм. Найпоширенішими були міфи про виникнення й еволюцію світу, сонця, місяця, зірок (космогонічні), появу людини (антропологічні). У них містилось багато відомостей щодо тогочасних уявлень про суспільний устрій, характер влади, уявлення про добро і зло тощо.

З розвитком суспільства виникає нова форма соціального знання *епос*, що трактується як оповідання про минуле, що відтворює картину народного життя, його ідеали, моральні норми, традиції. Сутнісні ознаки епосу є такими: головною діючою особою стає людина-герой, яка протистоїть долі і здатна до самопожертви, наявність хронологічного розташування подій та більш реалістичного його зображення ніж в міфі.

Загалом міфічно-епічний етап формування соціальних знань про суспільство триває до IV—V ст. до н. е. і закінчується з появою перших античних держав. У стародавній Греції ми бачимо вже спроби пояснити суспільні явища і процеси з теоретичної точки зору. Давньогрецькі філософи *Демокріт, Платон, Арістотель* та інші намагалися пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку, однак їхні концепції буду-

валися на гіпотетичних припущеннях і головним чином не спиралися на достовірні факти суспільного життя.

Демокріт (близько 460 — близько 370 р. до н. е.), давньогрецький філософ-матеріаліст, вважає, що суспільство виникає в лоні природи. Він розглядає систему соціальних відносин через зв'язок, аналогічний тому, що існує між частиною і цілим, — людина є мікрокосм і частина макрокосму, тому все те, що «відбувається в мікрокосмі, то, отже, — і в макрокосмі». Демокріт вважав рабство законним і необхідним явищем, а головною метою держави і політичних діячів — забезпечення загальних інтересів вільних громадян рабовласницької демократії. Найкращою державою цей філософ вважає демократію, бо в демократичному полісі навіть бідність — краще, ніж багатство в монархії. Адже демократія забезпечує вибір найдостойніших для сумлінного виконання державних обов'язків.

Головною заслугою Демокріта в соціально-пізнавальному плані є розробка концепції походження людини шляхом природного розвитку космосу та еволюції матерії завдяки різним комбінаціям атомів. Крім того, у творчості Демокріта вперше поставлена проблема еволюційного розвитку світу, частиною якого є світ людини. Проте цій теорії бракує достовірності, оскільки вона будується насамперед на вірогідних припущеннях.

Платон (427—347 до н. е.) — знаменитий філософ античності, представник ідеалістичного напрямку, з творчістю якого пов'язана розробка проблем логосу, методу в філософії, політики, педагогіки тощо. У космологічному вченні Платон розглядає світ чуттєвих речей та явищ як відображення істинно сущого світу — ідей. Людські душі безсмертні, вони приходять із світу «ідей», і чим довше їх перебування в тому світі, тим вищі потенційні задатки людини, в тіло якої вселяється душа.

Правильними формами держави Платон вважає монархію та аристократію, якщо вони законні і їх діяльність направлена на досягнення блага та злагоди. Неправильними формами політичного устрою для Платона є тімократія (панування честолюбців, що прагнуть до збагачення), олігархія (панування багатіїв, злодіїв, людей, що не займаються своєю справою), демократія — влада більшості, яка може бути законною чи незаконною (коли демос захоплює її шляхом насильства), тиранія — влада одного над усіма, яка приходить на зміну виродженої демократії. Розглядаючи всі існуючі форми держави, в тому числі «правильні», Платон вважає їх недосконалими і протиставляє свою модель політичного устрою, так звану «ідеальну державу», яка, на його думку, здат-

на реалізувати головний принцип життя — справедливість і благо. В платонівській ідеальній державі повинні узгоджуватись особиста доброчесність із суспільною справедливістю, це можливо, коли соціальна структура перебуває у відповідності з певними типами (складовими) душі: розуму, афективності або волі. Звідси цей вчений виділяє три верстви (класи) такого суспільства, залежно від того, який із трьох елементів душі переважає. Найвищий щабель у соціальній ієрархії цей вчений відводить філософам, у яких в душі домінуючим елементом є розум. Другим класом платонівської держави мають бути воїни, оскільки в них домінує мужність, третій клас становлять ремісники, для душ котрих характерні вольові якості. Кожна з цих груп мусила строго виконувати закріплені за нею функції і не втручатися в справи іншої. Платон вважав, що в його державі немає місця для приватної власності, держава мала втручатися в регулювання шлюбних відносин. Підкреслимо, що цей соціальний мислитель не проводить різниці між державою та суспільством, він розглядав людину як істоту політичну, а соціальність ототожнює з державністю.

Протосоціологічна система суспільства у Платона не відтворювала реальної логіки історичного розвитку суспільства. Однак цей вчений був одним з перших, хто спробував пояснити причини соціальної нерівності, і на його думку, соціальна структура суспільства створювалась внаслідок дії надлюдського розуму. Він вважав, що теорія управління державою має бути заснована на вивченні людини, а здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх і невпевненість.

Геніальний учень Платона *Арістотель* пішов далі за свого великого вчителя. Арістотель Стагіріт (384—322 р. до н. е.) — найвидатніший давньогрецький енциклопедичний вчений, творчий доробок якого включають проблеми буття, теорії пізнання, політичної економії, педагогіки, етики, естетики тощо. Він — основоположник логіки, психології та інших наук. Арістотель критикує платонівські ідеї, оскільки вони немовби подвоюють світ (ідея — копія речей) і не відрізняються за змістом. Замість цього філософ розглядає річ як єдність форми та змісту. Кожен предмет матеріального світу являє собою єдність матерії та форми, котрій приписується активне начало. Людина є вищою істотою матеріального світу, яку утворює матерія в органічному поєднанні з «формою» — душею. Душа містить у собі рослинні, тваринні та розумові елементи. Сенс життя людини — досягнення вищого блага через діяльність в умовах доброчесності. Досягнення благочесності або «арете» забезпечується не лише через індивіду-

альну діяльність, а й через політичний устрій суспільства — державу-поліс. Лише в державі, яка на думку Арістотеля, виникає природно, людина стає повноцінною, бо вона «за природою своєю є істота політична», «істота соціальна». Правильні форми державного правління, на думку цього вченого є монархія (царська влада), аристократія (влада небагатьох), політія (правління більшості), які покликані забезпечувати загальне благо і користь. Неправильні, ненормальні — тиранія (монархічна влада заради вигоди одного правителя), олігархія (влада, що піклується про вигоди заможних громадян), демократія (вигода неімущих). Ці форми засновані на засадах панування і не спрямовані на загальне благо.

Крім цього, Арістотель започатковує елементи наукового знання про соціальне управління, визначає деякі його завдання. Розглядаючи державу як синтез усіх форм спілкування заради досягнення вищого блага, Стагіріт порушує питання про необхідність науки, що забезпечувала б реалізацію такої мети. Вище благо може реалізувати наука, що займається управлінням («Нікомахова етика»). Такою наукою є наука про державу — політика.

Досить глибоко розглянув Арістотель і таку суто соціологічну проблему, як дозвілля та вільний час. Дозвілля — початок усього й умова розвитку доброчинності та політичної діяльності людини, яка по суті своїй — істота політична. Дозвілля — це не просто вільний час, а час, заповнений різноманітними заняттями, — філософським умоспогляданням, іграми та вправами, забавами, що викликають почуття задоволення, мистецтвом, музикою, спілкуванням тощо. Цей дослідник розглядає питання способу життя, дозвілля і вільного часу, соціального управління і соціальних цінностей тощо. Очевидно, що арістотелівська система містила багато глибоких наукових знань, які входять до предметної сфери протосоціології.

Протосоціологічні погляди в середньовіччі. Розпочавшись у V столітті, епоха середньовіччя тривала три етапи: раннє середньовіччя (V—XI ст.), період розвинутого феодалізму (XI — середина XV ст.), пізнє середньовіччя (кінець XV — середина XVII ст.). Історичною межею стали розпад античного суспільства, падіння Західної Римської імперії, формування феодальних відносин, які, спричинивши суттєві соціально-політичні зміни, потребували відповідного теоретичного обґрунтування. Головним джерелом знань про світ, природу, людину, суспільні відносини стає релігія, суттєво потіснивши і навіть поставивши собі на службу науку.

Варто наголосити, що в епоху середньовіччя уявлення про людське суспільство були тісно пов'язані з християнською теологічною думкою і їх основними рисами були теоцентризм і провіденціалізм. Раннє середньовіччя, яке прийшло на зміну періоду античності, увійшло в історію Європи як крок назад у порівнянні з античним світом. Суспільне життя, в тому числі наука, мистецтво, література були у занепаді. В суспільній свідомості насаджувалися ідеї, що проповідувала католицька церква. Ці ідеї стосовно пояснення сутності світу і суспільства виклав *Аврелій Августин* (354—430 pp.), прозваний Блаженным. Згідно з концепцією Августина суспільство, держава, влада дані Богом. Він знає все наперед і керує вчинками людей, всім їхнім життям. Цей філософ розглядав два різновиди держави — «град Божий» та «град земний» (церква і держава). При цьому одні люди живуть за земними стандартами, інші — за божественними. Тісний союз між ними утворив теократичну імперію, що стримала занепад рабовласництва. Августин уперше глянув на історію людства як на єдиний, закономірний та об'єктивний процес. Цей релігійний діяч вважав мир вищим ідеалом будь-якого суспільства, але в земному суспільстві він триває недовго, тому що його роздирають егоїзм і ворожнеча.

В період пізнього феодалізму на зміну теократичному мисленню приходить мислення в якому центральне місце займає людина з її потребами, прагненнями, бажаннями. Починається епоха Відродження з її гуманістичною направленістю відносно пояснення сутності світу і суспільства. Гуманісти епохи Відродження не тільки продовжували і відроджували традиції античних філософів, а й розвивали їх. Ідеї гуманістів дали поштовх для розвитку багатьох наук, у тому числі і соціології, затвердження якої пов'язано з іменем Огюста Конта.

В основі соціальних конструкцій мислителів Відродження — гуманістичні принципи організації суспільства. В цьому контексті англійський юрист, філософ — *Томас Мор* (1478—1535 pp.) у своїй праці «Утопія» основною причиною пороків буржуазної держави вважає приватну власність і зумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, девіантну поведінку людей тощо. Згідно з цим вченим ідеальне суспільство має базуватися на суспільній власності, обов'язковій праці для всіх, відсутності соціальної нерівності. Найвища цінність такого суспільства — людина, її здоров'я.

Італійський філософ, політичний діяч *Томазо Кампанелла* (1568—1639) визнавав астральну залежність розвитку людського

суспільства, вважаючи водночас людину істотою вільною, діяльною, здатною впливати на суспільне життя. Ідеальна держава Т. Кампанелли — «Місто Сонця» — це суспільство з общинним характером зв'язків, яке базується на відсутності приватної власності, спільній праці. Як і Платон, цей дослідник вважав необхідним державне регулювання статевих стосунків і виховання дітей.

Англійський філософ *Френсіс Бекон* (1561—1626 рр.) продовжив традицію концепцій соціального утопізму. Джерелом права цей дослідник вважав не Бога, а природний закон, витворений людським розумом. При цьому люди мають об'єднуватися за принципом справедливості — не робити іншому того, чого не бажаєш собі. Пріоритетом повинна користуватися істина, бо закон часто може перешкоджати правовій рівності та справедливості, підтримувати насильство.

У XVII ст. особливого значення набувають концепції природного права та суспільного договору. Одним з перших започатковує цю традицію нідерландський державний діяч, філософ *Гуго Гроцій* (1583—1645). Наукова доктрина цього вченого про соціальне політичне право і державу, природу людини та її природні права, соціальні якості викладена у трактаті «Про права війни і миру». Основою спокійного, справедливого і розумного спілкування, на його думку, є людський розум, який утримує від посягання на чуже майно, що є однією з умов досягнення справедливості. Г. Гроцій висуває договірну теорію виникнення держави, мету держави він вбачає в охороні приватної власності, а її ознакою — церковну владу із законами і нормами людського життя. Держава, за Гроцієм, — це «добровільний союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі». Оскільки договори за природним правом мають виконуватися, тому народ не міг вільно змінювати державний устрій. Цей дослідник також сформулював один з принципів міжнародного права — непорушність договорів між державами.

Теорія суспільного договору дістала поглиблення у працях англійського державного діяча, філософа *Томаса Гоббса* (1588—1679 рр.), його співвітчизника, філософа, психолога, педагога *Джона Локка* (1632—1704 рр.), нідерландського філософа *Бенедикта Спінози* (1632—1697 рр.) та ін.

У протосоціологічних ідей просвітництва XVIII ст. виникли концепції філософії історії *Франсуа Гізо* (1787—1874 рр.), *Огюста Т'єррі* (1795—1856 рр.), *Луї П'єра* (1797—1877 рр.), *Томаса Джефферсона* (1743—1838 рр.), *Олександра Гамільтона* (1737—1804) рр., *Джамбаттіста Віко* (1668—1754 рр.), в межах яких

ідеї про державу, право, суспільство, історичний процес тощо відображались через поєднання аналізу суспільних явищ, подій, фактів історії, культури та їх філософського узагальнення.

Під впливом ідейної боротьби у Франції у XVIII бурхливого розвитку знайшли ідеї видатних французьких філософів: *Вольтера* (1694—1778 рр.), *Шарля-Луї Монтеस्क'є* (1689—1755 рр.), *Дені Дідро* (1713—1784 рр.), філософа *Поля-Анрі Гольбаха* (1723—1789 рр.), філософа, психолога *Клода-Адріана Гельвеція* (1715—1771 рр.). Ці вчені критикували деїзм (вчення, згідно з яким Бог є першопричиною світу, але не втручається у процеси і явища, що відбуваються в ньому) і пропонували управлінські інститути, що відображали б інтереси суспільства.

Один з найвпливовіших діячів французького Просвітництва, соціолог, політик, мораліст, психолог і педагог *Жан-Жак Руссо* (1712—1778 рр.) визнавав, що соціальна нерівність зумовлена нерівномірним поділом майна і знарядь праці.

У першій половині XIX ст. слід виокремити концепції лібералізму, в яких зображені принципи буржуазного активізму та раціоналізму, їх представляли такі вчені, як англійський економіст, соціальний мислитель *А. Сміт* (1723—1790 рр.), англійський філософ *Ієремія Бентам* (1748—1832 рр.), англійський філософ, соціолог, економіст *Джон Міль* (1806—1873 рр.) та ін., концепції утопічного соціалізму, спрямовані на пошук нового справедливого суспільного ладу, які розробляли такі дослідники: французький філософ *Клод-Анрі Сен-Сімон*, англійський економіст *Роберт Оуен* (1771—1858 рр.), французький соціолог *Франсуа-Марі Фур'є* (1772—1835 рр.) тощо. Ці напрями соціальної думки кінця XVII — початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології. Але їх представники порушили чимало проблем, які пізніше потрапили у коло її інтересів.

2. Становлення соціології як окремої науки. Соціологічні ідеї О. Конта. При вивченні цього питання, необхідно звернути увагу, що в якості самостійної науки соціологія виникає лише у першій половині XIX ст. під впливом епохальних зрушень у соціальному бутті, а саме політичної, економічної, інтелектуальної революцій. При цьому фундатором соціологічної науки вважають французького вченого О. Конта, наукова діяльність якого сприяла в подальшому інституціоналізації соціологічної науки, обґрунтуванню її наукового статусу, стимулювала розвиток соціального пізнання в цілому.

Огюст Конт (1798—1857) увійшов в історію науки як основоположник філософського позитивізму та соціології. Поняття

«позитивне знання» (пізнання) є строго науковим, на відміну від абстрактного та неконструктивного.

Позитивізм Конта яскраво відбився в його намаганнях і завдання і метод соціології «позичити» у біології, яка на ті часи була найбільш авторитетною і перспективною наукою. Дублюючи зоологів часів Карла Ліннея та Чарльза Дарвіна, Конт наголошував, що соціологія повинна:

- а) спостерігати факти та процеси суспільного життя;
- б) описувати та систематизувати зібрані факти;
- г) робити теоретичні узагальнення виключно на базі емпіричних фактів таким чином, щоб завжди можна було на прикладах суспільного життя перевірити істинність висновків.

Конт вводить так звану лінійну систему класифікації наук. Він розміщує науки згідно з історією їх виникнення і розвитку і у зв'язку із залежністю одна від одної, коли знання попередньої науки є необхідною умовою для розвитку і знання наступної: математика — астрономія — фізика — хімія — фізіологія (біологія) — соціальна фізика (соціологія). Соціологія — одна з найскладніших у контівській системі, оскільки вивчає конкретний об'єкт — суспільство, людину, які є найбільш складними явищами.

О. Конт не лише вводить новий термін, а й розробляє досить повну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби і можливості нової науки. Він також визначив чотири методи нової науки: спостереження, експеримент, порівняння та історичний аналіз.

Конт підхопив ідеї системності та цілісності живих організмів, які використовували біологи XIX сторіччя і пристосував їх до вивчення суспільства. На багато десятиріч утверджується традиція розглядати суспільство як організм, де все взаємопов'язане та має саморегуляцію. Такий підхід отримав назву організмичного (органічного). В сучасній соціології ним користуються прибічники функціоналізму. Таким чином, Конт спирається на авторитет і досягнення біології і це спочатку мало позитивний ефект. Але біологізація суспільства веде до невиправданих спрощень та вулгаризації висновків. Це сповна розкрилося в теоріях деяких послідовників Конта.

3. Зміст еволюціоністської соціології Г. Спенсера. Засвоєння третього питання доцільно розпочати зі з'ясування змістовної організації соціологічної системи Г. Спенсера та подальшого аналізу сутності її структурних елементів, осмислення внеску цього науковця у розвиток соціологічної науки.

Необхідно підкреслити, що в основі соціологічної концепції *Спенсера* (1820—1903) лежать три основні елементи: еволюційна теорія, органіцизм і вчення про соціальні організації — інститути.

Свій еволюціонізм Г. Спенсер поширював на всі без винятку явища природи та суспільства — космічні, хімічні, біологічні, соціальні, тобто ідея еволюції спиралася на науковий природничий матеріал.

Еволюція, за Спенсером, являє собою поступовий процес безперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної і непов'язаної однорідності (маси елементів) у визначену різnorodність. Суспільство виникає як об'єднання людей у зв'язку зі зростанням їх чисельності чи поступовим злиттям маленьких володіннь у провінції, королівства та імперії.

Г. Спенсер категорично виступає проти соціальних революцій і навіть радикальних реформ, які неодмінно порушують і руйнують природний процес еволюційного розвитку, що призводить до занепаду суспільства, спричиняє конфлікти, безладдя та зубожіння. Учений розглядає соціальні революції як історичні патології і порівнює їх із тими наслідками для організму, які викликаються захворюванням шлунка.

Аналізуючи суспільство, Спенсер спирається на принцип органіцизму, наголошуючи на тому, що соціальна система тотожна живому організму. При цьому біологічний та соціальний організми, на його думку, мають істотні відмінності. Так, у суспільства нема чітко окресленої форми, воно виступає несталюю цілісністю; здатність відчувати й мислити притаманна всім складовим елементам суспільства; кожний індивід відносно автономний у системі цілісного суспільства на відміну від структурних елементів біологічного організму; в біологічному організмі складові елементи підпорядковані цілому й існують заради цього, у суспільства не індивіди існують заради суспільства, а суспільство — заради блага кожного окремого члена.

Виходячи зі свого еволюційного вчення, зокрема «закону групування», Г. Спенсер показує, що на фазі надорганічної еволюції виникають і розвиваються спеціалізовані «соціальні органи», які він назвав «соціальними інститутами». Сукупність взаємодіючих інститутів утворює цілісну соціальну організацію — суспільство.

Спенсер виділяє шість типів соціальних інститутів: домашні (сім'я, шлюб), обрядові чи церемоніальні, політичні, церковні (релігійні), професійні та промислові.

4. Сутність матеріалістичної соціології К. Маркса. При вивченні цього питання необхідно розкрити зміст трьох основоположних підходів Маркса до розуміння соціальної дійсності: базису-надбудови, «органічної цілісності суспільства» та «діалектичного розвитку» суспільства. В подальшому потрібно осмислити внесок цього науковця у становленні соціології як науки.

Щодо Марксової ідеї «*базису-надбудови*», то у творах К. Маркса категорії економічної науки виступають універсальним ключем практично до всіх філософських, політичних і культурологічних проблем.

Згідно з матеріалістичним, точніше, економічним розумінням історії система матеріально-виробничих відносин становить першооснову, «*базис*», на якому ґрунтуються всі інші стосунки людей — правові, політичні, ідеологічні. Економічна сфера у такому випадку набуває значення певної субстанції, або є «незалежною змінною» щодо інших соціальних явищ і процесів.

Відносно марксистської ідеї «*органічної цілісності суспільства*» слід підкреслити, що сам Маркс неодноразово вживає стосовно суспільства такі вирази, як «соціальний організм», «органічна цілісність», «тоталітарність» тощо. «Теперішнє суспільство, — пише він, — не твердий кристал, а організм, який здатний до перетворень і перебуває у постійному процесі перетворень». Засновник марксизму надавав винятково великої ваги проблемі функціональної інтеграції сучасного йому суспільства, де всі елементи, як він вважав, підпорядковані одній меті.

Щодо «*принципу діалектичного розвитку*», то мова йде про відношення єдності і взаємозаперечення між різними структурними рівнями й елементами суспільства, а також між різними фазами процесу його розвитку. Діалектичний принцип орієнтує на вивчення процесів суспільної динаміки як певних фаз, де гармонійні зв'язки порушуються дисонансами і конфліктами, розв'язання яких дає підставу до відновлення гармонії на якісно іншому рівні.

Новітня історія поставила під сумнів багато Марксових соціальних передбачень і висновків: зростання злиденності робітничого класу, неминучість загострення класової боротьби та пролетарської революції, негативна роль приватної власності в економічному розвитку, незворотність історичного процесу тощо. Новітня історія також обмежила сфери використання понять Марксової соціологічної теорії.

5. Соціологічна думка на зламі XIX—XX століть. Соціологічна концепція Е. Дюркгейма. В ході засвоєння даного питан-

ня необхідно усвідомити, що вихідним моментом соціологічної теорії Е. Дюркгейма стає виокремлення в якості предмету соціології соціальних фактів, які у сукупності складають соціальну реальність в цілому. При цьому ознакою соціальних фактів є їх незалежне від індивідів буття і здатність чинити на останніх примусовий вплив. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм.

Важливим в соціологічній теорії Е. Дюркгейма було з'ясування природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються в певний «суспільний вид». Суспільство немислиме без *солідарності* людей. Реально існують і доступні спостереженню різні форми солідарності: родинна, професійна, релігійна, національна та ін.

У пошуках джерел солідарності соціолог звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства потрапляють у залежність один від одного. У цьому плані суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності.

Цікавим в дослідженнях Е. Дюркгейма є поняттям *соціальної норми і соціальної патології*. «Ми будемо, — стверджує Дюркгейм, — називати нормальними факти, які мають найбільш поширені форми; інші ж ми назвемо хворобливими або патологічними... Можна сказати, що нормальний тип збігається з типом середнім і що будь-яке відхилення від цього еталону здоров'я є хворобливим явищем».

Торкаючись проблеми злочинності, Дюркгейм виступає проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати за нормальний факт. Підтвердженням цьому є, на його думку, поширеність злочинності в усіх без винятку суспільствах, статистичні коливання її динаміки і, нарешті, історична й регіональна відносність критеріїв розмежування між нормою і виходом за її межі, злочином. Однак, зауважує він, існування злочинності нормальне доти, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня, котрий, на його думку, може бути встановлений емпіричним шляхом.

Самогубство розглядається Дюркгеймом як соціальний факт, тобто насамперед як об'єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес зміни станів колективної свідомості, який піддається статистичному аналізу. Дати раціональне пояснення цьому факту і мусить соціологія, об'єктом

якої виступають саме соціальні факти суїцидної поведінки. Не заперечуючи багатоманітності комплексу причин, котрі зумовлюють факт суїциду, Дюркгейм водночас указує на головний детермінуючий фактор, а саме стан соціального середовища.

6. Сутність «розуміючої соціології» М. Вебера. Вивчаючи означене питання, слід звернути увагу на те, що у творчості Вебера можна умовно виокремити два періоди. У першому періоді німецький вчений виступає насамперед як історик культури, що досліджує історичну дійсність у дусі неокантіанських «наук про культуру». У другому — він розробляє концепцію «розуміючої соціології», здійснюючи перехід від історичного до соціологічного пізнання.

Необхідно підкреслити, що соціологію М. Вебер визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет — соціальну дію — на основі її *розуміння*. Розуміння для М. Вебера являє собою специфічну категорію, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому мається на увазі поведінка окремого індивіда або групи індивідів.

У своєму трактуванні розуміючої соціології М. Вебер посідає позицію номіналізму, або методологічного індивідуалізму. На його думку, такі поняття, як «держава», «суспільство», «феодалізм» та ін., позначають певні категорії спільної діяльності людей. Отже, завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, тобто до поведінки окремих людей, які беруть участь у цій діяльності.

Однак зрозуміти можна тільки таку поведінку, що має смисл для її суб'єкта. Отже, предметом розуміючої соціології є осмислена дія, пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом». Звідси випливає соціологічно обґрунтована потреба «в інтерпретуючому розумінні свідомо орієнтованих людських дій».

Порівняно з безпосереднім розумінням пояснює розуміння являє собою вищий рівень пізнання людських дій. Воно орієнтоване не на з'ясування змісту самого акту дії, а на пізнання мотивів, якими користується індивід, виконуючи певний акт. У такому разі йдеться не про те, що індивіди роблять, а про те, чому вони це роблять.

У структурі людських дій німецький учений виокремлює особливий клас дій — *соціальні дії*. Соціальну дію він трактує як таку, що орієнтована на поведінку інших індивідів. Поведінка індивіда не є соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об'єкти. Крім того, не всі типи взаємин людей мають, за М. Вебером, соціальний характер. Зіткнення двох велосипеди-

стів, наприклад, не більш як пригода, подібна до явища природи. Водночас намагання будь-кого з них уникнути цього зіткнення є вже соціальною дією, тому що в цьому разі ми маємо справу з виявом орієнтованої поведінки одного велосипедиста щодо іншого.

Залежно від наближення соціальної дії до певної межі, за якою вона може бути названа осмислено орієнтованою, М. Вебер вирізняє чотири дії. Ближче всього до цієї межі, а найчастіше на самій межі, знаходяться традиційна та афективна дії. Далі від межі розміщуються раціональні дії, які М. Вебер поділяє на ціннісно-раціональну і ціле раціональну.

7. Особливості розвитку соціологічної думки в Україні. Розглядаючи сьоме питання, необхідно підкреслити, що підґрунтям розвитку вітчизняної соціальної думки є *Київська Русь*, суспільне життя якої склалося в межах давньоруської держави. Провідною ідеєю цього історичного періоду була ідея об'єднання всього східного слов'янства в єдину незалежну державу. Так, перший митрополит Київської Русі Іларіон зазначив у своїй праці «Слово про закон та благодать», що рівноправ'я народів є запо-рукою величі Русі.

Історія зберегла до нашого часу кілька цікавих документів — пам'яток соціальної думки Київської Русі: «Повчання Володимира Мономаха», «Слово Даніїла Заточника», «Слово о полку Ігоревім» тощо. «Повчання Володимира Мономаха», наприклад, викладає правила суспільної моралі, пропагує ідею правосуддя великого князя. Володимир вимагає від своїх синів завжди дотримуватися норм законодавства, справедливості та правосуддя. На жаль, подальший розвиток давньоруської держави був перерваний монголо-татарською навалою та роздрібленістю князівств. Але народ зберіг традиції соціальної думки Київської Русі.

Важливий внесок у розвиток соціальної думки в Україні в XVII—XVIII ст. зробила *Києво-Могилянська академія*. Викладачі та випускники цього навчального закладу відіграли значну роль у становленні вітчизняної культури. Вершиною розвитку просвітництва й гуманістичних традицій академії стала соціальна філософія видатного мислителя, поета, мандрівного філософа й просвітника Г. С. Сковороди (1722—1794 рр.). У своїх філософських працях він підкреслював проблему справедливої рівності людей, права кожної особи на свободу та щастя. Шлях до ідеального суспільства, де всі його члени рівні, він бачив у вихованні через самопізнання на основі праці, що впливає із здібностей і талантів людини.

Наступний етап розвитку соціальної думки в Україні збігається з періодом кризи феодально-кріпосницької системи в Росії. У 1846 р. в Києві було створено *Кирило-Мефодіївське товариство*, засновниками його стали Костомаров, Гулак, Куліш, Білозерський, а пізніше Т. Г. Шевченко. За допомогою цього товариства розповсюджувалися ідеї звільнення всіх слов'янських народів і формування слов'янської федеративної республіки.

Розвиток української соціологічної думки наприкінці XIX — початку XX століття пов'язаний з соціологічними поглядами *М. Драгоманова, М. Грушевського, Б. Кістяківського та В. Липинського*.

Стосовно характеристики соціологічних поглядів *М. Грушевського*, то слід відмітити, що соціологія для нього була не просто захопленням, оскільки у 1919 цей учений заснував у Відні перший соціологічний інститут. Грушевський прагнув знайти відповідь на питання: що таке людське суспільство, які закони його розвитку й прогресу? При цьому він спирався на історичні факти. Грушевський вдався до методу історичного порівняння, взаємопроникнення соціології та історії в руслі контівської традиції розуміння предмета соціології. Тому є всі підстави стверджувати саме про історико-соціологічний підхід українського теоретика до вивчення проблем соціології.

Головна соціологічна праця вченого «Початки громадянства (генетична соціологія)» була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології — висвітленню причин і факторів створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства.

Досліджуючи проблеми трансформації форм суспільності, «соціальні факти» сучасності та еволюційні процеси минулого, Грушевський підкреслював важливу роль протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одна, то друга періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної еволюції, що є об'єктом дослідження всіх соціальних наук.

Підходи *М. Грушевського* базуються на принципах органічного синтезу головних факторів розвитку людського суспільства: біологічного, психологічного й соціального. Він структурує значний етнополітичний та історичний матеріал, виділяючи такі стадії розвитку суспільності, як початок суспільної організації, племінно-родову організацію та процеси її розкладу, які знаменують перехід до сучасного, за його визначенням, класово-державного укладу. Він прагне аргументувати наступну тезу: те, що називають «громадянством» чи «суспільністю», є ніщо інше, як «орга-

нізоване людське множество», об'єднане почуттями солідарності та певними формами співробітництва.

У сфері інтересів *М. Драгоманова* були проблеми влади, державності, прав і свобод особи, етнічність, політика тощо — все, що тепер обіймається назвою «політична соціологія». Соціологія розумілася ним як універсальна і точна наука про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства.

Для досягнення точних узагальнень вчений пропонує метод «логічної семантики», тобто аналітичного групування суспільних явищ, що досліджуються, їх класифікацію й типологізацію. Суспільство у цьому ракурсі постає складною, багаторівневою структурою, яка обіймає три основні підсистеми: матеріал, з якого будуються суспільства (індивіди, народності); суспільства (їх форми, родина, класи, державні й міждержавні союзи); продукти суспільної діяльності (матеріальні, моральні).

Вчений також виступав за багатофакторний підхід при аналізі суспільних явищ, підкреслюючи важливість усіх чинників, що впливають на суспільний розвиток: економічних, політичних, культурних.

Багато уваги Драгоманов приділяв ідеї соціального прогресу. Він робить наголос на матеріальних його чинниках (демографічних, господарчих, культурних, соціальних). Критерії прогресу треба встановлювати об'єктивно-науковим способом, відштовхуючись від практичних потреб і завдань.

У розвиток соціологічної науки великий внесок здійснює також *Б. Кістяківський*. Значну увагу він приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження.

Б. Кістяківський запропонував три умови для досягнення науковості в соціології. Перша пов'язана з формуванням основних понять — суспільство, держава, право, культура. Друга умова зводилася до виявлення причинних відносин у соціальній сфері, розглядом проблем можливості й дійсності, необхідності й випадковості у соціальних процесах. Третя умова стосується проблем цінностей у соціологічному пізнанні. При цьому Б. Кістяківський відстоював думку про те, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки у суспільному житті дослідник стикається не лише із переплетінням причинно-наслідкових зв'язків, але й з певними уявленнями про добро, справедливість, красу тощо.

Принципи соціального пізнання Б. Кістяківського виражені в його соціології права. На думку вченого, за своєю природою ідея права належить до сфери цінностей. Природа права двоїста: з од-

ного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості й свободи, з іншого — сфера соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, сума норм, що дозволяють досягти компромісу між різними вимогами.

У становленні вітчизняної соціологічної науки важливу роль відіграють також соціологічні ідеї *В. Липинського*. Головним критерієм оцінки соціологічних міркувань і політичних ідей Липинського була ідея державної незалежності. Вчений вважав, що причиною недосягнення Україною національної незалежності була саме відсутність «провідної верстви», інтереси якої були б національно зорієнтовані. Тут простежується його концепція еліти. Еліта, або як писав В. Липинський, «національна аристократія», — це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити й захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави, але «національна аристократія» не завжди спрямовує суспільний розвиток. Найприйнятніший політичний режим для нової еліти, за В. Липинським, — монархія, бо саме вона здатна обмежити сваволю національної аристократії й забезпечити національні пріоритети.

Важливим моментом концепції В. Липинського є поняття територіального патріотизму української нації. Саме територіальний патріотизм, на його думку, повинен об'єднати українське суспільство, подолати внутрішні слабкості українства. Сутність територіального патріотизму Липинський бачив у пробудженні почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня.

Втілення в життя ідеї державотворення України В. Липинський пов'язував з утвердженням консерватизму. Кожне реальне суспільство, на його думку, повинно бути соціально диференційоване й охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи, а також мати опозицію. Консерватизм, за Липинським, є утвердженням у середині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних у майбутньому стати носіями української державної влади.

8. Сутність та специфіка сучасних соціологічних концепцій. Вивчення восьмого питання потребує адекватного розуміння характерних особливостей сучасної соціології, які полягають в тому, що в її межах висувається декілька парадигм, які визнаються рівноцінними й взаємодоповнюючими. При цьому серед різних шкіл соціології ХХ ст. найчастіше виділяють такі напрямки: емпіричну соціо-

логію, макросоціологічні теорії, представлені функціоналістською соціологією, конфліктологічними теоріями та символічний інтеракціонізм, що відносять до мікросоціологічних теорій.

Емпірична соціологія. Самостійним напрямком соціологічних досліджень емпірична соціологія стає у США.

Цілком на емпіричному матеріалі базувалася праця У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та в Америці», яка побачила світ у 1919 р. Вибір вченими емпіричного матеріалу багато в чому зумовив інтерпретаційний підхід до його аналізу. Таким матеріалом стали переважно документи особистого характеру: листи, щоденники, біографії. Вони дали змогу дослідити проблеми адаптації імігрантів у нових для них соціальних умовах.

Функціоналістська соціологія. Сучасні соціологи-функціоналісти і, перш за все, американський соціолог Роберт Мертон поділяють точку зору, згідно з якою суспільство в цілому і його окремі частини мають найтісніший взаємозв'язок, котрий підкріплюється їх функціями. Інакше кажучи, у суспільстві все пов'язане одне з одним.

Паралельно із функціоналізмом розвивалася інша велика соціологічна школа, очолювана американським соціологом Талкоттом Парсонсом, яка отримала назву «структурний функціоналізм».

Вихідною точкою у формуванні структурного функціоналізму став принцип системної побудови суспільства. Парсонс визначив, що для всіх соціальних систем характерний набір із чотирьох основних функцій: адаптація — будь-яка соціальна система пристосовується або адаптується як до внутрішньої ситуації, так і до змін зовнішнього середовища; ціледосягнення — система визначає й досягає поставлених цілей; інтеграція — система зв'язує та ув'язує всі свої компоненти, а також усі інші свої функції; збереження зразка — будь-яка соціальна система створює, вдосконалює, зберігає, оновлює мотивацію індивідів, зразки їхньої поведінки, культурні принципи.

Конфліктологічні теорії. На протигагу функціоналістським підходам, які постійно підкреслюють стабілізаційні та еволюціоністські моменти соціального розвитку, в сучасній західній соціології існує протилежний стиль соціологічної думки, котрий виділяє в суспільстві не консенсус, а боротьбу різних груп і напрямків, яка й формує існуючі соціальні структури й відносини.

Найбільш повно погляди на роль соціального конфлікту розкрив американський соціолог Л'юїс Козер. Головна його ідея полягає у прагненні обґрунтувати позитивні функції соціального конфлікту в суспільній життєдіяльності, його корисність у справі оновлення со-

ціальних систем. За висновками Козера, конфлікт — це страхуючий клапан системи. Конфлікт дозволяє за допомогою необхідних для його вирішення реформ та інтегративних зусиль привести соціальний організм у відповідність умовам, що змінилися.

Значний внесок у розробку «теорії конфлікту» зробив німецький соціолог Ральф Дарендорф, який зазначав, що в кожному суспільстві існують осьові лінії соціальних конфліктів. Конфлікт, на думку Р. Дарендорфа, народжується з того, що одна група або один клас протистоять «тиску» або пануванню протилежної їм соціальної сили. Р. Дарендорф стверджував, що завдання полягає не в тому, щоб позбутися конфліктів, бо це неможливо, а необхідно спрямувати їх розвиток у певне русло, щоб не зруйнувати всю систему. Для цього конфлікти слід максимально формалізувати, тобто вивести їх на поверхню суспільного життя і зробити предметом відкритих дискусій, обговорення в пресі, судових справ. Більше того, наявність відкритих і демократично вирішуваних конфліктів — свідчення життєздатності суспільства, адже будь-який соціальний розвиток неминуче веде до нерівномірності розподілу і, відповідно, до конфліктних ситуацій.

Символічний інтеракціонізм (взаємодія). Засновник символічного інтеракціонізму американський соціолог Герберт Мід виходив з того, що суспільство можна пояснити тільки шляхом розгляду принципів поведінки людей. Усі ці прояви поведінки, на його думку, мають своїми витокami загальні соціальні символи, які з'являються під час взаємодії людей. Люди в процесі дії постійно інтерпретують, пояснюють собі значення символів, нібито намірюють їх на себе. Цей процес і створює індивідуальність людини, а також виступає основою взаємодії. Справжня взаємодія двох особистостей може встановитися тільки тоді й там, де зміст того, що відбувається, вони розуміють однаково.

На основі означеного слід відмітити, що *сучасна соціологічна теорія* існує в умовах *плюралізму* соціологічних парадигм, напрямків, концепцій тощо, які по-різному трактують сутність соціальної реальності. За даних обставин активізуються прагнення сучасних соціологів у створенні так званих *інтегративних соціологічних теорій*, які б поєднували мікро- та макрорівень соціологічного аналізу суспільства. Серед них можна виокремити теорію структурації Е. Гіденса, теорію комунікативної дії Ю. Габермаса, теорію багатомірності соціології Дж. Александера тощо. Крім того, однією з характерних ознак сучасної соціологічної науки стає *розширення її зв'язків з іншими науками*, зокрема, з'являються такі міждисциплінарні галузі

наукового знання, як соціоінженерія, соціобіологія, соціальна психологія та педагогіка тощо.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусії

1. У межах протосоціологічного періоду прийнято виділяти кілька етапів формування поглядів на суспільство та закони його розвитку: міфічно-епічний, античний та середньовічний. Дайте характеристику названим етапам.

2. Як відомо, представниками античного періоду розвитку соціології є давньогрецькі філософи Платон, Аристотель та Демокріт. Зробіть порівняльний аналіз їхніх поглядів на суспільство.

3. Фундатором соціологічної науки вважають французького вченого О. Конта, який приділяв значну увагу методологічним проблемам. У відповіді на запитання «як віднаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя» він запропонував кілька дослідницьких принципів. Назвіть та охарактеризуйте ці принципи.

4. Кому з названих соціологів (М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт) належить визначення соціології як: а) позитивної соціології; б) науки про соціальні факти; в) науки про соціальну поведінку, яку вона намагається зрозуміти і витлумачити.

5. Порівняйте погляди Г. Спенсера та К. Маркса відносно ідеї «органічної цілісності суспільства»? Яка ваша думка з цього приводу?

6. Вихідним моментом соціологічної теорії Е. Дюркгейма стало виділення в якості предмету соціології соціальних фактів, які у сукупності складають соціальну реальність у цілому. Що є ознакою та причиною виникнення соціальних фактів?

7. У структурі людських дій німецький соціолог М. Вебер виокремлює особливий клас дій — соціальні дії. Охарактеризуйте це поняття та назвіть основні види соціальних дій, які виділяв Вебер.

8. Із працями яких науковців пов'язують початок самостійних соціологічних розвідок в Україні: а) представників Кирило-Мефодіївського Братства; б) Женецького гуртка; в) Інституту соціології.

9. Головна соціологічна праця М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)» була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології — висвітлювала причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства. Які основні тенденції, на думку вченого, домінують у суспільному розвитку?

10. Для досягнення точних узагальнень при аналізі суспільних явищ М. Драгоманов пропонує метод «логічної семантики» та багатофакторний підхід. Проаналізуйте сутність цих методів дослідження.

11. Значну увагу у своїх працях Б. Кістяківський приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. Назвіть умови, які виділяв вчений, для досягнення науковості в соціології.

12. У своїй концепції національної еліти В. Липинський писав «національна аристократія», — це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити і захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави. Дайте свій коментар цим словам В. Липинського.

13. Вихідною точкою у формуванні структурного функціоналізму став принцип системної побудови суспільства. Парсонс визначив, що для всіх соціальних систем характерний набір із чотирьох основних функцій. Дайте характеристику цим функціям.

14. Найбільш повно погляди на роль соціального конфлікту розкрив американський соціолог Л'юїс Козер. Головна його ідея полягає у прагненні обґрунтувати позитивні функції соціального конфлікту в суспільній життєдіяльності, його корисність у справі оновлення соціальних систем. Чи згодні ви з цим твердженням? Відповідь обґрунтуйте.

15. Спробуйте охарактеризувати, на якому рівні свого розвитку перебуває сучасна українська соціологія. Визначте, в чому полягають основні здобутки та національна специфіка вітчизняної соціологічної науки.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Ідеї соціального пізнання у вченнях Демокріта, Платона та Арістотеля.

2. Творчість гуманістів Відродження, їх значення для розвитку соціального пізнання.

3. Внесок О. Конта в розвиток соціології.

4. Соціологізм Е. Дюркгейма.

5. Сутність «розуміючої соціології» М. Вебера.

6. Соціологія українського відродження.

7. Роль Соціологічної асоціації України у становленні соціологічної науки.

8. Особливості організації соціологічної діяльності у діаспорі.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Що таке протосоціологія?
2. У чому різниця між міфом та епосом?
3. Чим пояснити занепад у розвитку науки та культури з переходом суспільства від античності до середньовіччя?
4. Які об'єктивні фактори зумовили становлення соціології як самостійної науки?
5. У чому суть соціологічного позитивізму як провідного напрямку в соціології XIX століття?
6. Які соціологічні ідеї були притаманні творчості Е. Дюркгейма та М. Вебера?
7. У чому полягає значення Києво-Могилянської академії для розвитку української протосоціології?
8. У чому суть суспільного прогресу за Драгомановим?
9. Яка головна ідея «генетичної соціології» М. Грушевського?
10. У чому сутність територіального патріотизму Липинського?
11. Які основні проблеми та тенденції сучасної розвитку вітчизняної соціологічної науки?
12. Які існують сучасні соціологічні парадигми?

Література до теми

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки = Les etapes de la pensee sociologique : Монтеस्क'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер / Реймон Арон; Пер. з франц. Г. Філіпчука. — К.: Юніверс, 2004. — 688 с.
2. Білецький В. В. Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень Навчально-методичний посібник (друге видання). — Донецьк, 2007. — 136 с.
3. Городяненко В. Советская социология в новейшей историографии: (к 50-летию Советской социологической ассоциации) // Социология: теория, методы, маркетинг. — К.: 2008. — № 3.
4. Култаєва М. Д., Навроцький О. І., Шеремет І. І. Європейська теоретична соціологія XX-XXI століття: навч. посібник для студ. ВНЗ. — Х., 2008. — 328 с.
5. Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. — Х, 2004. — 117 с.
6. Немировский В. Г. История социологии: Учеб. пособие для студ. вузов при изучении цикла социогуманитарных дисциплин. — М.: Владос, 2005. — 319 с.
7. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : курс лекцій. За ред. Ручки А. О. — К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. — 364 с.

Тема 3

СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА, ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Методичні поради до вивчення теми: означена проблематика є фундаментальною в структурі навчальної програми з соціологічної дисципліни, звідси необхідно детально проаналізувати сутність, основні ознаки, типологію поняття суспільство. Для розкриття змістовних характеристик суспільства необхідно детально проаналізувати його багаторівневу структуру, механізм формування, засадничі компоненти та функції, системні ознаки. З метою ефективного самостійного опанування цієї теми особливу увагу потрібно звернути на будову суспільства, тобто його соціальну структуру, оскільки вона сприяє адекватному розумінню організації суспільства загалом, це, у свою чергу, потребує детального розгляду її властивостей і різновидів, таких сутнісних елементів, як соціальні спільноти, групи, інститути та організації, соціальні статуси та ролі, соціальні відносини тощо.

Особливого значення знання про соціальну структуру суспільства набуває в контексті осмислення актуальних проблем вітчизняного соціуму, зокрема, його маргіналізації, збільшення феномену поляризації соціальних прошарків, зменшення кількості середнього класу, який виступає ефективним чинником стабілізації соціуму.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: сутнісні характеристики поняття суспільства та його типологію, різновиди та функції головних компонентів суспільства: соціальних спільнот, соціальних груп, інститутів та організацій, зміст поняття соціальної структури суспільства, її базові ознаки і типологію, основні теоретико-методологічні підходи до аналізу розвитку суспільства та його соціальної структури, специфіку та чинники соціальної стратифікації, механізми і фактори стратифікаційного поділу, особливості процесів соціальної мобільності та маргіналізації, масштаби їх проявів у вітчизняному соціумі.

Після опанування теми студент вмітиме: пояснювати сутність та специфіку, різноманітність форм соціальної взаємодії,

соціальних зв'язків і відносин, осмислювати основні тенденції розвитку постіндустріального суспільства, розуміти місце та роль соціальних інститутів, організацій у життєдіяльності суспільства, виокремлювати найважливіші соціальні інститути сучасного українського суспільства та проблеми їх взаємодії, осмислювати позитивні і негативні наслідки маргіналізації українського соціуму, критично розглядати особливості соціокультурних змін у сучасному українському суспільстві, використовувати набуті аналітичні навички для аналізу новітніх трансформаційних процесів у вітчизняному соціумі, логічно пов'язувати здобуті соціологічні знання з осмисленням таких актуальних соціальних проблем сучасного життя, як соціальна нерівність та бідність тощо.

Термінологічний словник

Економічна сфера — цілісна підсистема суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Маргінал — особа, яка знаходиться на «перетині» культур, тобто характеризується неповним входженням до соціальної групи, непристосуванням в новому соціокультурному середовищі в цілому.

Політична сфера — це сфера громадського життя, що охоплює всі політичні відносини суспільства: взаємини країн, класів, націй, соціальних груп і прошарків із приводу завоювання, утримання, використання й впливу на владу, діяльність з розбудови державної влади, участі в справах держави, визначенню цілей, змісту й засобів її політики.

Соціальна мобільність — вертикальне чи горизонтальне переміщення індивіда з однієї соціальної групи в іншу.

Соціальна стратифікація — поділ населення на страти, прошарки за ознакою нерівності в доходах, рівні освіти, обсягу влади, професійному престижі.

Соціальна структура суспільства — його будова, організація, що складається з певних ієрархічно розташованих та взаємопов'язаних елементів: соціальних спільнот, груп, соціальних інститутів та організацій тощо.

Соціальна сфера — це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Соціальний інститут — суспільний заклад, створений для задоволення найважливіших потреб суспільства, регулюється комплексом соціальних норм.

Суспільство — сукупність усіх існуючих суспільних відносин індивідів, сформованих у процесі їх історичної взаємодії.

План семінарського заняття

1. Поняття суспільства.
2. Характерні ознаки та основні функції суспільства.
3. Сутність соціальної системи суспільства.
4. Поняття соціальної структури суспільства.
5. Поняття «сфери суспільного життя».
6. Інституціональність суспільної діяльності.

1. Поняття суспільства. При розгляді першого питання потрібно дати визначення, власне, поняттю «суспільство», окреслити вузлові теоретичні підходи до його розуміння в соціологічній науці.

Суспільство можна розглядати в трьох аспектах: найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності («людське суспільство»); історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство); специфічна форма соціальної організації, що склалася в процесі історичного розвитку даної країни.

Сучасне наукове уявлення про суспільство не може бути сформоване без аналізу тих пошуків, якими багата історія соціальної думки. Так, Платон бачив суспільство як об'єднанням людей для задоволення своїх потреб і засобом реалізації потреби людей одне в одному. За Арістотелем, воно є втіленням притаманного від народження соціального інстинкту людини. Релігійна філософія вважала його проявом божого творіння. Просвітителі (Т. Гобс, Ж. Ж. Руссо, Ф. М. Вольтер) та французькі матеріалісти XVIII ст. трактували суспільство як форму суспільної угоди, Г. Гегель — як реальний процес життєдіяльності людей, що відбувається завдяки втіленню в життя абсолютної ідеї. Г. Зіммель відроджує Платонову ідею про суспільство як засіб реалізації внутрішніх спонук, потреб, мотивів індивідів. М. Вебер доповнює її тезою про «деякий мінімум взаємоорієнтацій». Е. Дюркгейм підкреслює значення розподілу праці. Т. Парсонс трактує суспільство як соціальну систему, що функціонує завдяки взаємодії людей і соціальних інститутів. Марксистська соціальна філософія суспільство визначає як сукупність історично обумовлених форм спільної діяльності людей. Головною детермінантою суспільного життя є спосіб виробництва матеріальних благ. Саме він обумовлює соціальний, політичний і духовний процес життя.

2. Характерні ознаки та основні функції суспільства. В процесі вивчення другого питання, потрібно звернути увагу на спільні та відмінні риси, переваги та недоліки підходів різних соціологів до виділення основоположних характеристик суспільства як соціального феномена.

Серед соціологів існують різні точки зору щодо найхарактерніших сутнісних рис суспільства. Так, Р. Марш вважав, що суспільством можна вважати соціальне об'єднання, що має наступні ознаки:

- постійна територія;
- здатність до самовідтворення;
- високий рівень розвитку культури;
- політична незалежність.

Інші соціологи (Т. Парсонс, К. Девіс, Ф. Саттон, М. Леві) вважали визначальною характеристикою суспільства самодостатність. На їх думку, самодостатнім є суспільство, яке не лише в змозі прогодувати себе, виробляючи достатню кількість товарів і послуг, здатне захистити себе від внутрішньої та зовнішньої загрози, але й створювати весь комплекс культури і пов'язану з нею інфраструктуру, а також здійснювати успішне соціальне забезпечення населення. Головною ознакою самодостатності при цьому є економічний фактор — збереження платоспроможності та здатність виплачувати борги.

Найбільш повний перелік необхідних ознак, яким повинно відповідати будь-яке соціальне об'єднання, дав відомий американський соціолог Е. Шілз:

- 1) об'єднання не є частиною якої-небудь більшої системи (суспільства);
- 2) між представниками даного об'єднання укладаються шлюбні союзи;
- 3) воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які є визнаними його представниками;
- 4) об'єднання має власну територію;
- 5) наявність власної назви та історії;
- 6) наявність власної системи управління;
- 7) об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда;
- 8) наявність загальної системи цінностей, тобто культури.

Таким чином, у соціології під суспільством зазвичай розуміють об'єднання людей, що характеризується:

спільною територією, яка становить основу соціального простору, в якому проживають, взаємодіють, формують і розвивають взаємозв'язки члени суспільства;

загальноприйнятою системою норм і цінностей, системою культури, що є основою зв'язків між людьми. Завдяки цьому суспільство має велику інтегруючу силу. Воно соціалізує кожну людину, кожне покоління людей, підпорядковуючи їхню поведінку чинним нормам;

саморозвитком, самодостатністю, саморегуляцією. Тобто має здатність підтримувати й постійно відновлювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень;

автономністю, суспільство здатне без втручання зовнішніх сил створити для людей такі форми організації та умови їх життя, які необхідні для задоволення їхніх потреб, їхнього самоствердження та самореалізації.

Суспільне життя відбувається в чотирьох основних сферах — у економічній, політичній, соціальній і духовній. Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють основні *функції* суспільства:

функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення вітальних потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);

функцію регулювання і організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства; упорядкування і нормалізація політичних, правових, моральних, релігійних відносин);

функцію акумуляції і зберігання людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх у механізм соціальної пам'яті і в засоби духовного росту особистості.

3. Сутність соціальної системи суспільства. Вивчення третього питання має відбуватись у контексті розуміння того, що суспільство є однією з фундаментальних категорій соціології, і хоча на сьогодні існують його різні інтерпретації, однак у них відображене розуміння суспільства головним чином як цілісної системи, елементи якої знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Слово «система» походить від грецького *systema*, що означає складене з частин, з'єднане. Звідси, системою називають сукупність взаємопов'язаних компонентів, які утворюють певну цілісність, єдність. *Соціальна система* — цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємо-

відносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Суспільство як цілісна соціальна система складається з множини індивідів, їх соціальних зв'язків, взаємодій. Однак це не просто сума названих елементів. Інтегруючись, вони створюють нову системну якість. Внаслідок своїх інтегральних якостей суспільство набуває самостійного і відносно незалежного способу функціонування і розвитку щодо складаючих його індивідів.

Кожний з вище названих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів.

Отже, суспільство — це універсальний спосіб організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей.

4. Поняття соціальної структури суспільства. Розглядаючи четверте питання, необхідно акцентувати увагу на тому, що поняття «соціальна структура суспільства» має розглядатись з позиції двох аспектів. По-перше, в контексті її тлумачення як ієрархічно розташованих один відносно одного соціальних груп, спільнот, які є суб'єктами суспільного життя. По-друге, слід також розуміти, що соціальну структуру суспільства можна інтерпретувати як систему основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних до них суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

В сучасній соціологічній літературі застосовують різні прийоми та принципи структурування суспільства. На думку американського соціолога А.Тоффлера, структуру суспільства визначають такі компоненти:

- 1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);
- 2) соціосфера (різні соціальні інститути);
- 3) біосфера;
- 4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);
- 5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);
- 6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. Саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється від хаотичного скупчення людей.

Взагалі поняття структура суспільства багатозначне. В соціології розрізняють структуру суспільства в широкому та вузькому значенні.

Структура суспільства у вузькому значенні позначається поняттям «соціальна структура суспільства». Під *соціальною структурою суспільства* розуміється сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, впорядкованих відносно одна одної соціальних спільностей, верств, станів і відносин між ними. Визначення структури суспільства в широкому значенні має два найпоширеніших варіанти. По-перше, це поділ суспільства на макро- і мікрорівень. По-друге, це застосування сферного членування суспільства.

Розглянемо названі підходи до будови суспільства детальніше. Макрорівень охоплює суспільство загалом, людство в цілому. На цьому рівні суспільство включає в себе культуру, соціальні інститути, основні сфери суспільної життєдіяльності. Мікрорівень, представлений сукупністю індивідів, тут розглядаються в основному міжіндивідуальні зв'язки.

Ще один спосіб структурування суспільства зумовлений тим, що між суб'єктами соціальної структури завжди мають місце певного типу соціальні відносини. Саме вони лежать в основі різних сфер суспільства, а відтак — і в основі сферного членування суспільства.

У цьому контексті в межах теорії соціальної стратифікації пояснюються різноманітні критерії розподілу суспільства на соціальні верстви і групи.

Теорії соціальної стратифікації базуються на уявленні, що страта, соціальна група являє собою реальну спільноту, що емпірично фіксує та об'єднує людей на якихось спільних позиціях або тих, що мають справу, яка сприяє конструюванню даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставленню іншим соціальним спільнотам. В основі теорії стратифікації лежать об'єднання людей у групи і протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: владним, майновим, професійним, освітянським і т. ін. При цьому пропонуються різні критерії стратифікації.

Так, німецький соціолог Макс Вебер досліджує стратифікацію як багатопланову категорію, яка містить у собі три автономні виміри: економічний (багатство), соціальний (престиж) та політичний (владу), кожен з цих компонентів може забезпечити сходження соціальною драбиною.

При цьому німецький соціолог Р. Дарендорф поділяє все сучасне суспільство на тих, хто керує, і тих, ким керують. У свою

чергу, керівників поділяє на дві підгрупи: керівників-власників і керівників-невласників — бюрократів, менеджерів. Група, якою керують, є теж різномірною. У ній можна виділити, якнайменше, дві підгрупи: вищу — «робітничу аристократію» і нижчу — низькокваліфікованих робітників. Між цими двома соціальними групами знаходиться проміжний «новий середній клас» — продукт асиміляції робітничої аристократії і службовців з пануючим класом — керівниками.

Американський соціолог Б. Барбер провів стратифікацію суспільства за шістьма показниками: 1) престиж, професія, влада, могутність; 2) дохід або багатство; 3) освіта і знання; 4) релігійна й ритуальна чистота; 5) положення родичів; 6) етнічна належність.

Французький соціолог А. Турен вважає, що в сучасному суспільстві соціальна диференціація відбувається не за відношенням до власності, престижу, влади, етносу, а за доступом до інформації. Панівне положення займають ті люди, що мають доступ до найбільшої кількості інформації.

Теорія соціальної стратифікації служить методологічною основою для формування теорії соціальної мобільності або соціального переміщення. Соціальна мобільність — це зміна індивідом або групою соціального статусу, місця, яке займається в соціальній структурі суспільства. Термін «соціальна мобільність» був уведений у соціологію в 1927 р. П. А. Сорокіним. Згідно з поглядами П. А. Сорокіна, соціальна мобільність означає переміщення за соціальною градацією у двох напрямках: 1) вертикальному — рух униз і вгору; 2) горизонтальному — пересування на одному й тому самому соціальному рівні.

Проблемам соціальної мобільності присвячено багато конкретно-соціологічних досліджень у різних країнах світу. Дані про соціальну мобільність якоюсь мірою дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства, його демократичність. Людям важливо знати, наскільки те чи інше суспільство надає можливість для просування індивідів і поколінь з нижчих категорій у вищі, яким шляхом формується керуюча еліта суспільства, чи можливе проникнення в керуючу еліту з інших соціальних груп. При цьому суспільства, що мають обмежені можливості щодо соціальної мобільності, звичайно називають «закритими». Як граничний варіант такого суспільства можна розглядати кастовий лад в Індії, в межах якого соціальна мобільність (теоретично) неможлива в принципі.

Найдинамічнішим більшість соціологів вважають відкрите суспільство, у якому поділ на «верхи» та «низи» пом'якшується наявністю масового «середнього класу». Для розуміння образу середнього класу важливе виділення його сучасної структури. До представників середнього класу відносять стійкий прошарок людей — власників нерухомості, земельних ділянок, акцій, дрібних і середніх підприємців, фермерів, науково-технічну, військову та гуманітарну інтелігенцію, висококваліфікованих робітників («білі» й «золоті» комірці), фахівців середньої ланки керування, фінансистів, менеджерів того. Середній клас складають представники виробничої і невиробничої сфер, що одержують середній по своїх розмірах дохід у вигляді прибутку або заробітної платні. До цього класу належать люди, переважно із набутим соціальним статусом, який неможливо в повному обсязі відтворити у нових поколіннях, і його досягнення вимагає від спадкоємців власних зусиль. Тому представниками середнього класу і в суспільстві, яке переймає ідеологію, систему норм середнього класу, високо цінується освіта, цілеспрямованість. Відповідно, все суспільство одержує могутній стимул до прогресу, ґрунтується на принципі конкуренції, крім того, середній клас розглядають як гарант стабільності суспільства. Це пояснюється тим, що середній клас складається з багатьох прошарків і оскільки відмінності та суперечності між ними відносно слабкі, вони взаємно узгоджуються та нейтралізуються, вирішуються природним шляхом. Інакше кажучи, наявність багатьох прошарків з відносно різними неантагоністичними інтересами становить соціальну базу для існування взаємної терпимості у відносинах між ними та плюралізму.

У більшості країн з розвиненою економікою середній клас становить понад 60 % населення. Аналіз соціальної структури сучасного українського суспільства свідчить про наявність лише невеликого прошарку населення, який можна класифікувати як середній клас — менше 10 %. Подальший розвиток середнього класу в Україні має бути пов'язаний з успішними економічними реформами і поверненням у коло середнього класу численної інтелігенції, що і становить фундамент останнього в західних країнах.

Підкреслимо, що з соціальною мобільністю пов'язане таке явище в соціальній структурі суспільства як *маргінальність*. Маргінальність — це проміжне положення індивіда або соціальної групи в соціальній структурі суспільства. Це поняття з'явилося в американській соціології в 20-ті роки XX століття

для позначення ситуації непристосовування іммігрантів до нових соціальних умов. При цьому явище індивідуальної маргінальності характеризується неповним входженням індивіда в групу, яка його повністю не сприймає, і його відчуженням від групи походження, яка його відторгає як відступника. Групова маргінальність виникає в результаті змін соціальної структури суспільства, формування нових функціональних груп в економіці і політиці, які витісняють старі групи, що дестабілізує їхнє соціальне положення. Проблема маргінальності, тобто особливого стану особистості, що знаходиться на межі різних культур, набула особливої гостроти у зв'язку із зростанням соціальної мобільності. Наприклад, при переїзді з села в місто, зміні професії, включенні в управлінську діяльність, переїзді до іншої країни людина зазнає труднощі пристосовування в новому соціокультурному середовищі, напруженість у стресових ситуаціях. Небезпека присутності маргінальних елементів у суспільстві полягає у тому, що ця група часто стає «живильним середовищем» для розповсюдження асоціальних варіантів поведінки, зокрема злочинності. В умовах переходу до нових соціальних умов, до ринкових відносин маргінальним може бути і все суспільство, оскільки руйнуються його засади, традиції, але ще продовжують діяти старі стереотипи, норми поведінки, цінності. Крім того, в контексті нового соціального порядку здійснюється явище *модернізації* суспільства, яке породжує низку змін у його соціальній структурі.

Модернізація — це процес соціальних змін, що характеризується переходом суспільства на вищий рівень розвитку і супроводжується відмовою від старих форм життєдіяльності та пошуки нових. Вона охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів і способу життя людей, її основою виступає розвиток та поширення культури, впровадження ринкових відносин, поширення раціональних цінностей, зокрема, розрахунку, орієнтації на грошовий успіх, зростання процесів урбанізації тощо.

Стосовно українського суспільства, то воно нібито знаходиться в стадії запізнюючої модернізації, тобто йому слід зробити те, що в умовах соціалістичного розвитку не було зроблено. Потрібне різке зростання середнього класу, який і зможе надати соціальній трансформації, соціальним змінам і розвитку певне прискорення і сталість.

Україна переживає період поступової оздоровчої переорганізації «осучаснення» суспільства і кращого пристосовування до

нового світового соціального середовища. Відносно закрита соціальна система стає більш відкритою, здатною сприймати, інтегрувати в себе досягнення постіндустріального суспільства, подолати розбалансованість внутрішніх зв'язків системи, витримати суттєвий тиск зовнішніх факторів конкурентного середовища і стати повноправним учасником світового співтовариства, під яким розуміється світова соціалізована система капіталізму.

5. Поняття «сфери суспільного життя». При розгляді даного питання необхідно звернути увагу на те, що теоретичне уявлення про суспільство як соціальну систему безпосередньо пов'язане з аналізом головних підрозділів і сфер суспільного життя, гармонійна взаємодія яких забезпечує цілісність суспільства і, навпаки, — дисгармонія яких призводить до суттєвих конфліктів і деформацій.

Поняття «сфера суспільного життя» відбиває різнопланові процеси, стосунки, цінності, інститути, фактори як матеріальні, так і ідеальні, об'єктивні й суб'єктивні. Сфера — це реальний процес людської життєдіяльності. Діалектика сфер суспільного життя розглядається як реальне життя суспільства в конкретно-історичних, соціокультурних і природних виразах.

Доцільно виділяти такі сфери суспільного життя:

а) матеріальна — охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічну революцію;

б) соціально-політична — включає соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві — національні, групові, міждержавні тощо. Саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, еволюція, війна. В цій сфері функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, суспільні організації;

в) духовна — це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масового інформування), перетворення в індивідуальний духовний світ людини;

г) культурно-побутова — охоплює виробництво культурних цінностей, передачу їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіту, виховання тощо.

Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призведе до створення деформованої моделі суспільства. В центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, має стояти людина, що охоплює всі сфери життєдіяльності, єднає їх.

6. Інституціональність суспільної діяльності. Вивчаючи це питання, необхідно усвідомити, що інститут (від лат. institutum — устрій, становлення) є заклад, що забезпечує відносну стабільність зв'язків і відносин між людьми в рамках соціальної організації суспільства. Соціологія розглядає такі соціальні інститути, як певну сукупність закладів та установ, що відповідає соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних умов і культурних зразків, які визначають стійкі форми соціальної поведінки та діяльності; систему поведінки згідно з цими нормами. В економічній сфері суспільної діяльності є такі інститути, як розподіл праці, власність, заробітна плата та ін.; у політичній — держава, армія, партія і т. ін.; у духовній — мораль, право, мистецтво, наука, релігія тощо. Соціологія розглядає й такі інститути, як сім'я, виховання, культура.

Функції соціальних інститутів досить своєрідні: вони заохочують діяльність осіб, що входять до них, і приймають як свої їхні домінуючі норми. Інститути регулюють поведінку та діяльність, що суперечать цим нормам, контролюють та впорядковують їх згідно із своїми принципами.

Розгалужена система інституціональності притаманна лише людству. Тваринний світ не має подібної системи. Інституціональність діяльності — характерна риса соціальності людського життя. Розгляд діяльності з боку інституціональності людського спілкування дає змогу говорити про суспільство як систему різноманітних і розгалужених стосунків між людьми — систему суспільних відносин. Вони виникають між людьми в процесі їхньої діяльності та спілкування, становлять суспільну форму діяльного спілкування, закріплюються (й охороняються) певними соціальними інститутами, постають як своєрідні магістралі (нормативні системи), у відповідності з якими здійснюються діяльність і стосунки людей між собою. З цієї точки зору суспільство — це система суспільних відносин людей у різноманітних підрозділах життєдіяльності.

Із соціальними інститутами тісно пов'язані *соціальні організації* — штучно сконструйовані спільноти людей, які функціонують для досягнення певної мети. Основні ознаки соціаль-

ної організації — це наявність мети, сукупність статусів і ролей, наявність правил усередині організації, ієрархічна структура, підпорядкованість вищим організаціям. Соціальна організація — це форма існування соціальних інститутів. Наприклад, інститут освіти в Україні функціонує у вигляді таких соціальних організацій, як дитячі садки, школи, профтехучилища, коледжі, університети.

Особливості соціальної організації полягають насамперед в ієрархічності її елементів. І оскільки їхніми елементами, як і елементами всіх соціальних систем, є індивіди, то вони взаємозв'язані між собою на основі ієрархії соціальних статусів і соціальних ролей (наприклад, елементами, що складають Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана як соціальну організацію, є викладачі, співробітники, студенти, які взаємозв'язані ієрархією відповідних статусів і ролей: ректор, проректори, декани, завідувачі кафедр, професори, доценти, старші викладачі, асистенти, лаборанти, студенти і т. д.). Можна сказати, що соціальна організація — це цільова спільнота, ієрархічне об'єднання елементів якої зумовлюється досягненням спільної (групової) мети. Це означає об'єднання людей заради такої мети, яка не може бути досягнутою ніким окремо, хоча і є дуже важливою для кожного. Досягнення такої мети і змушує індивідів розподілятися за ролями («горизонтально») та за керівництвом або підпорядкуванням, статусом («вертикально»).

Соціальні відносини, що не входять до системи офіційних, теж відіграють велику роль у життєдіяльності соціальної організації. В основі таких відносин знаходяться соціально-психологічні фактори, які зумовлюють механізми соціального спілкування в межах соціальної організації.

Соціально-психологічні механізми спілкування виробляють особливу структуру в соціальній організації, яка пов'язана із *саморегулюванням і самоорганізацією*, тобто із здатністю соціальної організації до спонтанної (неціленаправленої) структуралізації. Якщо в організації не спрацьовує якийсь зв'язок, а формальна структура не сприймається елементами — індивідами, останні виробляють (чисто стихійно) паралельні зв'язки і норми відповідно до своїх уявлень, потреб і цілей, це своєю чергою може спричинити дезорганізацію стабільності організаційної структури, проблеми з її управлінням. Тому одним із найважливіших завдань, що стоять перед соціальною організацією (її самоціллю) є максимальне скорочення розбіж-

ності між неформальною й формальною організаційними структурами.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Сучасне наукове уявлення про суспільство може бути сформоване завдяки аналізу тих пошуків, якими багата історія соціальної думки. Проаналізуйте різні наукові підходи до визначення суспільства.

2. Суспільство — це універсальний спосіб організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей. Суспільство можна розглядати в різних аспектах. Назвіть ці аспекти та охарактеризуйте їх.

3. Серед соціологів існують різні точки зору щодо найхарактерніших сутнісних рис суспільства. Проаналізуйте існуючі підходи до виділення основних ознак суспільства і на основі цього сформулюйте визначення суспільства як сукупності цих ознак.

4. Самодостатнім є суспільство, яке не лише в змозі прогнати себе, виробляючи достатню кількість товарів і послуг, здатне захистити себе від внутрішньої та зовнішньої загрози, але й створювати весь комплекс культури і пов'язану з нею інфраструктуру, а також здійснювати успішне соціальне забезпечення населення. Але є найголовніша ознака самодостатності суспільства. Дайте характеристику цій ознаці.

5. Суспільне життя відбувається в чотирьох основних сферах — в економічній, політичній, соціальній і духовній. Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють основні функції суспільства. Назвіть та охарактеризуйте ці функції.

6. Суспільство являє собою певну соціальну систему. Системою називають сукупність взаємопов'язаних компонентів, які утворюють певну цілісність, єдність. Дайте характеристику основних елементів соціальної системи суспільства.

7. Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру. Дайте визначення соціальної структури суспільства та визначте її складові.

8. Характеризуючи суспільну діяльність як засіб існування соціального, вчені підкреслюють таку її особливість, як інституціональність. Сформулюйте сутність соціальних інститутів, назвіть їх види та функції.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Системний аналіз суспільства в історії соціології.
2. Протиріччя розвитку сучасного суспільства.
3. Місце й роль соціальних спільнот у розвитку суспільства.
4. Головні соціальні інститути сучасного вітчизняного соціуму, проблеми їх взаємодії.
5. Зміни й основні тенденції розвитку соціальної структури українського суспільства на сучасному етапі.
6. Поняття середнього класу і маргінальних верств.
7. Сутність теорії соціальної стратифікації.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Що таке суспільство?
2. Які основні ознаки суспільства?
3. Які функції суспільства?
4. У чому полягає сутність соціальної системи суспільства?
5. Які основні елементи соціальної структури суспільства?
6. Що таке сфера суспільного життя? Які її основні види?
7. Що таке соціальні інститути?
8. У чому полягає специфіка та функції соціальних організацій в суспільстві?

Література до теми

1. Анурин В. Ф., Кравченко А. И. Социология : Учебник для студ. несоциологических спец. — Санкт-Петербург : Питер, 2005. — 432 с.
2. Барвінський А. О. Соціологія: Курс лекцій для студентів вищ. навч. закл. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 328 с.
3. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посібник. — К., 2002. — 140 с.
4. Вебер М. Сословия и классы // Личность. Культура. Общество. — 2007. — Вып. 4. — С. 21—27.
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. — К.: Парламентське видавництво, 2006. — 412 с.
6. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
7. Соціологія: підручник / За ред. Пічі В. М. — 4-тє вид., випр. — Л.: Магнолія 2006, 2007. — 278 с.

Тема 4

ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Методичні поради до вивчення теми: висвітлення навчальних питань цієї теми доцільно розпочати через ознайомлення студентів з актуальними соціологічними підходами до вивчення особистості та її ролі в суспільстві. Студенти мають зрозуміти засадничі принципи розгляду особистості в соціології, зокрема, як сукупність її соціально-типових якостей, що вимагає ґрунтовного розгляду її соціальної структури, типологізації, сутності, особливостей, і механізмів засвоєння нею соціокультурного досвіду — соціалізації, необхідних умов здійснення нею суспільних відносин, тобто соціальної активності. Окремого осмислення потребує проблематика соціального статусу особистості та її динамічних проявів, що тлумачиться як місце індивіда в системі суспільних відносин, оцінка його діяльності з позиції суспільства, що проявляється в конкретних кількісних та якісних показниках (капітал, привілеї, нагороди, тощо), а також через такий суб'єктивний показник, як самооцінка.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: специфіку соціологічного підходу до вивчення особистості та її ролі в суспільстві, типологію та структурні елементи соціологічної структури особистості, критерії визначення соціального статусу і соціальної ролі особистості, сутність, чинники, механізми, стадії та фази, основні агенти та інститути, роль соціалізації в житті індивіда, особливості процесів ресоціалізації та десоціалізації, рівні інтеграції індивіда в суспільство: соціально-економічний, функціональний, нормативний і міжособовий, специфіку соціальної спрямованості особистості у сучасному суспільстві.

Після опанування теми студент вмітиме: розуміти важливість соціальних факторів і вагому роль соціалізації в житті індивіда, осмислювати основні принципи соціалізуючого процесу, соціально-психологічні особливості соціалізації представників різних вікових категорій, аналізувати причини та наслідки неефективної соціалізації, пропонувати шляхи подолання негативних умов цього процесу, критично осмислювати проблеми соціалізації особи в ринкових умовах і можливі шляхи їх подолання.

Термінологічний словник

Агенти соціалізації — це індивіди або певні суспільні структури, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей.

Мотив — свідомий спонукач поведінки та діяльності людини, який зумовлює здійснення нею різноманітних потреб.

Норми — це правила поведінки людей в суспільстві.

Санкції — міри покарання або заохочення, які запроваджуються суспільством по відношенню до індивіда внаслідок порушення, невиконання ним відповідних соціальних норм.

Особистість — стійка система соціальних якостей особи, набутих у середовищі певного соціуму; індивід як об'єкт та суб'єкт суспільних відносин.

Соціалізація — засвоєння індивідом соціокультурного досвіду, включення його у систему суспільної взаємодії.

Соціальний тип особистості — сукупність її типових соціальних якостей.

Соціальна роль — модель поведінки індивіда залежно від його соціального статусу, динамічний його прояв.

Соціальний статус — соціальна позиція індивіда в суспільстві, що передбачає наявність певних прав та обов'язків.

Цінності — це матеріальні предмети, ідеї чи якості, щодо яких індивід або група займають оцінювальну позицію, приписуючи їй особливу роль у житті, відчуваючи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними.

План семінарського заняття

1. Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві.
2. Соціологічна структура особистості.
3. Поняття «соціального типу особистості».
4. Соціалізація особистості.
5. Соціальний статус і соціальна роль особистості.

1. Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві. При вивченні цього питання необхідно усвідомити, що у соціологічній науці особистість розглядається не як продукт природи, а передусім як сукупність суспільних відносин, продукт суспільства. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже, специфіка соціологічного підходу до вивчення

особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

Соціологічна наука по-різному трактує поняття «людина», «особистість», «індивід». Поняття *«людина»* є родовим, вказує на якісну відмінність людей від тварин, служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей, які знаходять свій вияв у назві «*homo sapiens*». *«Індивід»* означає конкретну людину, одиничного представника людського роду. *«Особистість»* служить для характеристики соціального в людині. Особистість, на відміну від людини, є продуктом не тільки природи, а й суспільства, суб'єктом соціальних процесів. Особистість — усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена. Поняття «особистість» вживається стосовно кожної людини, оскільки вона є носієм важливих рис певного суспільства. Головне в особистості — не абстрактна фізична природа, а її соціальна якість. Термін *«індивідуальність»* означає особливі й специфічні якості природні, соціальні, фізіологічні, психологічні, успадковані й набуті, які відрізняють одну людину від інших, вплив на соціальні процеси та місце в них. Узагальнено суспільна сутність людини конкретизується у понятті *«особа»*, яке розкриває предметні ознаки індивідуальності щодо окремих соціальних структур — груп, колективів, організацій, рухів, партій, інститутів та інших спільнот. Саме поняття «особа» розкриває соціальну роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у життєдіяльності суспільства.

Порівнюючи ці поняття, можна дійти висновку, що кожен індивід є людиною, і тільки під впливом суспільства він може стати особистістю. При цьому особистість є не тільки конкретним вираженням індивідуальності людини, а й утіленням соціально значущих рис і особливостей даного суспільства, його культури, норм і цінностей. Головним вбачається те, що особистість — це суб'єкт соціальних груп, спільнот і соціальних процесів, який може формувати нові соціальні утворення відповідно до власних інтересів. Саме особистість з'єднує всі ланки суспільного життя: макро-, мезо- і мікросередовища, робить їх полем власної творчої активності та осередком розгортання внутрішніх потенцій.

2. Соціальна структура особистості. При розгляді даного питання слід взяти до уваги, що соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізми її соціальної поведінки.

Особистість, взаємодіючи із суспільством, виявляє такі свої *характерні риси: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми, переконання, світоглядні принципи, смаки, звички та ін.)*.

Вагоме місце в соціальній структурі особистості відіграють певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, соціального середовища. Їх класифікують на природні та соціальні (створені суспільством). Природні потреби характеризують людину як біологічну істоту (потреба одягу, житла, їжі тощо), соціальні — продуктом суспільного життя, рівня розвитку людини (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності).

З потребою тісно пов'язаний *інтерес*. Він також має об'єктивно-суб'єктивну природу і є усвідомленням потреб. Потреби й інтереси виступають об'єктивною стороною діяльності й поведінки особи. Разом вони є основою ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу.

Слід детально зупинитись і на розгляді інших елементів соціальної структури особистості. Отже, *цінність* — суспільне ставлення особистості, яке переносить ті потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис. Звичайно, індивід оцінює предмет, не співвідносячи його зі своїми потребами та інтересами, а крізь призму існуючих у суспільстві ціннісних критеріїв. Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових і спільнісних, засвоєних особистістю цінностей формує систему її ціннісних орієнтацій, якими вона керується у житті.

Ціннісні орієнтації — соціальні цінності, які спрямовують діяльність і соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови людини, регулюють її поведінку.

Соціальні настанови — соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Людину як суб'єкта окреслюють мотиви, які характеризують її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій.

Мотиви — усвідомлена потреба особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Особистість є не тільки наслідком, а й причиною соціально значущих дій у певному соціальному середовищі. Саме в процесі

діяльності людина інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища. *Соціальні відносини* є тривкою системою зв'язків індивідів, що склалася в процесі їх взаємодії в конкретному соціальному середовищі. Соціальні відносини особистості виявляються в її діяльності й поведінці як її соціальні якості.

Соціальна якість людини — це сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах. До елементів, що складають соціальні якості людини, належать соціально визначена мета її діяльності; виконувани нею соціальні статуси і соціальні ролі; очікування щодо цих статусів і ролей; норми і цінності (культура), якими вона керується в процесі діяльності; система знаків, яку використовує; сукупність знань, що дають змогу виконувати прийняті на себе ролі та орієнтуватися в навколишньому світі; рівень освіти і спеціальної підготовки; соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності в прийнятті рішень.

Найважливіші компоненти структури особистості — пам'ять, культура і діяльність.

Пам'ять — система знань, засвоєних особистістю в процесі її життєдіяльності. Вона є відображенням дійсності у формі як певної системи наукового знання, так і повсякденних знань відповідно до мети, яку переслідує особистість.

Культура особистості — сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності. Постає як реалізація потреб та інтересів особистості, визначає особливості, взаємодії суб'єктів соціального процесу.

Діяльність — цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт. Поза відносинами суб'єкта та об'єкта діяльність не існує. Вона завжди пов'язана з активністю суб'єкта, яким у всіх випадках є людина або персоніфікована нею соціальна спільнота.

3. Поняття «соціального типу особистості». Засвоєння означеного питання вимагає розуміння того, що в понятті «соціальний тип особистості» фіксується узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і становлять певну соціальну спільність. При визначенні соціальної типології особистості за основу беруть категорію «суспільна формація». Зведення аналізу суспільної формації до аналізу особистості дає змогу розкрити в особистості істотне, типове, яке виявляється в конкретно-історичній системі соціальних відносин, у межах певного класу, соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких ця особистість належить.

Підкреслимо, що кожна людина має власні ідеї, мету, думки і почуття. Ці індивідуальні якості визначають зміст і характер її поведінки. Однак для соціології істотне значення мають не індивідуальні, а соціальні думки і почуття людей, що виявляються в їхніх діях. Об'єктом соціологічних досліджень є не інтереси і відносини окремої особистості, а інтереси і відносини людей, що володіють спільними соціальними характеристиками і живуть у схожих умовах, виконують соціальні дії у конкретних історичних умовах. Підстави для соціальної типологізації особистостей можуть бути найрізноманітніші, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Найважливіші з них — статус і роль у системі соціальних відносин.

Соціальний тип особистості — результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціологія виокремлює такі типи особистості:

- ідеальний — втілює в собі особливості соціального ідеалу певного суспільства;

- нормативний — репрезентує сукупність якостей особистості, необхідних для розвитку даного суспільства;

- реально існуючий, або модальний — переважаючий тип особистості на певному етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнитися від нормативного, а тим більше ідеального типів.

Інша типологія особистості побудована на уявній трикомпонентній структурі: гармонійний, традиційний, технократичний і неадаптований тип.

Одна з відомих типологій особистості належить Е. Фромму, який у своїх працях «Здорове суспільство» та «Мати чи бути» наводить чотири типи особистості залежно від цінностей, яких вони сповідують: традиціоналісти — орієнтовані на цінності обов'язку, порядку, дисципліни, законслухняності; ідеалісти — досить критичні до традиційних норм, незалежні, зневажають авторитети, мають установку на саморозвиток; фрустрований тип — орієнтований на низьку самооцінку, пригнічення, характерне відчуття відчуженості від життя; реалістичний тип — поєднання прагнення до самореалізації з розвинутим почуттям обов'язку, здоровий скептицизм із самодисципліною та самоконтролем; гедоністичні матеріалісти — орієнтовані на отримання задоволення, гонитву за насолодами, пріоритет споживацьких інтересів.

Цікаву типологію особистості розробив вітчизняний соціолог Є. Головаха, який виокремлює три типи особистості: соціальні конформісти — особистості, розчинені у масі, суспільстві — (пристосуванці); особистість, відчужена від суспільства (тип особистості за умов застою); перехідний тип особистості, для якої характерне амбівалентне (подвійне) ставлення до суспільства, недовіра до влади, потяг до релігії та містифікації, паралельна орієнтація на взаємовиключні цінності.

4. Соціалізація особистості. В процесі вивчення четвертого питання студентам необхідно засвоїти, що соціалізація є головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством.

Слід підкреслити, **соціалізація** — процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості. Це є процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації.

Соціалізація особистості відбувається під впливом *агентів та інститутів соціалізації*, які формують, спрямовують, стимулюють або обмежують формування особистості. Агенти соціалізації — це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм і соціальних ролей. Інститути соціалізації — організації, які впливають на процес соціалізації та організацію його. Агентами пер-

винної соціалізації є батьки, близькі й далекі родичі, однолітки, вчителі, лікарі, лідери молодіжних угруповань. Агенти вторинної соціалізації — представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, держави, ЗМІ. Агенти та інститути соціалізації виконують різні важливі функції, зокрема, навчання культурним нормам і зразкам поведінки; контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєні соціальні норми та ролі.

Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну (соціалізація дитини) та вторинну (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу, інколи докорінних.

Залежно від віку індивіда розрізняють чотири основних етапи соціалізації:

1. Соціалізація дитини.
2. Соціалізація підлітка (нестійка, проміжна).
3. Тривала (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17—18 до 23—25 років).
4. Соціалізація дорослих.

На кожному етапі існують «критичні періоди». Щодо соціалізації дитини — це перші 2—3 роки і вступ до школи; для соціалізації підлітка — перетворення дитини і підлітка на юнака; для тривалої — початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості. Соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, дітей — на формування ціннісних орієнтацій. Дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати, сприймати норми критично, тоді як діти спроможні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослого допомагає йому набутти необхідних навичок (часто конкретних), а соціалізація дитини пов'язана здебільшого з мотивацією.

Отже, соціалізація особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація — тривалий і багатоактний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальни-

ми інститутами і організаціями, із суспільством загалом. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація — найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

В процесі соціалізації засвоєння соціокультурного досвіду регулюють такі основні *механізми*, які були вперше досліджені З. Фрейдом: імітація — усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів; — ідентифікація — засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних; — почуття сорому і провини — негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки. Ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки Фрейда були адаптовані деякими соціологами і для стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс вживає фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація — це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація — вияв ставлення до соціального середовища та його складових, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї належності до них.

Процес, зворотний соціалізації, називається *десоціалізацією*. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлено ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

У перехідних суспільствах часто простежується явище *ресоціалізації* — докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особистості пристосуватися до нових соціальних обставин, норм і цінностей. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, руйнування попереднього і нового світорозуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе незвичну соціальну роль тощо.

5. Соціальний статус і соціальна роль особистості. При розгляді даного питання необхідно звернути увагу на те, що соціальний статус особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до

демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки).

Соціальні статуси поділяються на привласнені, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і досягнуті, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо). Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричиняти внутріособистісні конфлікти.

Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють *«рольовий набір»*. Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Про соціальну роль йдеться тоді, коли за тривалої соціальної взаємодії регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Тобто роль є окремим аспектом цілісної поведінки. Конкретні індивіди виступають у багатьох ролях. Суперечності між окремими соціальними ролями породжують рольові конфлікти, як внутрі-, так і міжособистісні. Вони часто виступають як боротьба мотивів діяльності, що свідчить не тільки про існування ієрархії соціальних статусів, а й про ієрархію соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації певних мотивів є відносним, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, завдяки чому стає частиною суспільства, соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей особистості відображає соціальні відносини в суспільстві.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Соціологія по-різному трактує поняття «людина», «особистість», «індивід». Зробіть порівняльний аналіз названих категорій.
2. Соціальна поведінка особистості має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси. Дайте характеристику цих понять і доведіть зв'язок між ними.
3. Поясніть соціологічну структуру особистості. У чому полягає специфіку соціологічного підходу до розуміння особистості?

4. Соціальні відносини особистості виявляються в її діяльності й поведінці як її соціальні якості. Соціальна якість людини — це сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах. Охарактеризуйте основні елементи, що складають соціальні якості людини.

5. Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і становлять певну соціальну спільність, фіксується в понятті «соціальний тип особистості». Дайте характеристику типів особистості, які виокремлює соціологія.

6. Соціалізація — процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості. Охарактеризуйте основні етапи соціалізації особистості.

7. Соціальний статус особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Дайте характеристику основним видам соціального статусу.

8. Сучасна наука (соціологія, філософія) стверджує, що кожна окремо взята людина являє собою і людство взагалі. Вона індивідуальна у своїх особливостях і в той самий час у ній зібрані всі узагальнені особливості роду людського. Аргументуйте Ваше ставлення до цієї тези.

9. Напишіть есе на тему «Становлення соціального Я», в якому визначте які чинники та агенти соціалізації найбільше вплинули на становлення вашої особистості.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Сутність і специфіка рольових концепцій особистості в соціології.
2. Особистість як продукт суспільно-історичного розвитку.
3. Соціальна типологія особистості.
4. Соціальна спрямованість особистості у сучасному суспільстві.
5. Проблеми соціалізації особистості в умовах ринкових відносин.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. У чому специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості?
2. У чому сутність поняття особистості з точки зору соціології?
3. Що таке «соціальний тип особистості»?
4. Які основні елементи соціальної структури особистості?
5. Від яких факторів залежить процес соціалізації особистості?
6. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації? Що відбувається в результаті інтеріоризації?
7. У чому різниця між такими процесами, як десоціалізація та ресоціалізація?
8. Як пов'язані між собою соціальний статус і соціальна роль особистості?
9. Дайте визначення поняттю «рольової набір». Наведіть конкретні приклади.

Література до теми

1. *Грошева И. А.* Модальная личность: портрет с отклонениями // Социол. исслед. — 2009. — № 3. — С.82-88.
2. *Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадеева Г. С.* Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
3. *Каралаш Н. Г.* Соціологія особистості: навч. посіб. — Чернівці: Рута, 2006. — 76 с.
4. *Кондратьева С. Б.* Осмысление личностью специфики своего «я» как основы самопознания и самореализации // Вестник НГУ. Сер. Философия. — 2008. — Т.6, № 3. — С. 66—70.
5. *Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І.* Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Каравела, 2008. — 544 с.
6. *Русскін В. В.* Соціологія особистості: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. — Миколаїв, 2006. — 124 с.
7. Соціологія: навч. посіб. / За редакцією Макєєва С.О. — 4-те вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 566 с.
8. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В.Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
9. *Танчин І.З.* Соціологія : навчальний посібник. — 3-тє вид., переробл. і доп. — К.: Знання, 2008. — 351 с.

Тема 5

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Методичні поради до вивчення теми: в наш час культура, особливо національна, має велике значення в перетворенні України в сучасну розвинену державу. Адже соціальні та економічні перетворення можуть бути ефективними лише тоді, коли вони закріплені культурою, включені в систему культурної діяльності.

Розгляд питань цієї теми доцільно розпочати з розкриття різних підходів до трактування поняття «культура» (семіотичного, соціального, аксіологічного, діяльнісного). Аналізуючи сутність культури як соціального феномену, необхідно звернути увагу на те, що культура інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, тобто є якісною характеристикою людської діяльності та являє собою сукупність способів і методів матеріальної та духовної діяльності людей, об'єктивно втілених у матеріальних і духовних носіях, які передаються наступним поколінням.

При вивченні даної теми студенту слід проаналізувати основні структурні елементи культури (норми, цінності, ціннісні орієнтації, зразки поведінки, зразки діяльності, менталітет, потреби, інтереси, соціально-культурне середовище тощо), а також її форми та види. Також важливо усвідомити, що культура має свої специфічні сфери (мистецтво, культурно-дозвільна мережа тощо), які в нових соціальних умовах набувають нового змісту та вимагають нової культурної політики.

Для з'ясування ролі культури у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства студент повинен скласти чітке уявлення про основні функції культури в життєдіяльності суспільства.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: роль соціології культури в перетворенні соціальної реальності, її предмет та об'єкт, сутність культури, її основні елементи, форми, види та функції в суспільстві.

Після опанування теми студент вмітиме: застосовувати набуті знання про основні елементи культури (громадські норми та правила, суспільні цінності тощо) для аналізу суспільного життя з точки зору поведінки окремих індивідів у суспільстві або діяльності певних соціальних груп, також для аналізу прояву окремих видів культури в сучасному суспільстві.

Термінологічний словник

Духовна культура — продукти духовної діяльності людей (мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо).

Етноцентризм — оцінювання інших культур за стандартами власної культури.

Культура — сукупність способів і методів матеріальної та духовної діяльності людей, об'єктивно втілених у матеріальних і духовних носіях, які передаються наступним поколінням.

Контркультура — культура девіантних соціальних груп, представники яких намагаються нав'язати суспільству свої цінності та норми.

Культурна діяльність — участь людини, групи, спільноти в процесах споживання та виробництва культури, її речових елементів.

Культурний релятивізм — оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами.

Матеріальна культура — продукти матеріальної діяльності людей (предмети ремесел, виробництва, побуту, техніка, споруди, одяг тощо).

Менталітет (від лат. mentalis — розумовий), тобто особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, які формуються залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування людини.

Норми — це правила поведінки людей у суспільстві.

Соціально-культурне середовище — це сукупність речових і людських елементів, з якими взаємодіє соціальний суб'єкт (особа, група, клас) протягом своєї виробничої діяльності і які впливають на його потреби та інтереси.

Субкультура — культура окремих спільнот, яка не протистоїть пануючій у суспільстві культурі.

Цінності — це матеріальні предмети, ідеї чи якості, щодо яких індивід або група займають оцінювальну позицію, приписуючи їй особливу роль у житті, відчуваючи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними.

План семінарського заняття

1. Предмет та об'єкт соціології культури.
2. Соціальна сутність культури.
3. Основні елементи культури.
4. Форми та види культури.
5. Функції культури.

1. Предмет та об'єкт соціології культури. Вивчаючи матеріали першого питання, варто усвідомити, що *соціологія культури* — це галузь соціології, яка вивчає культуру як соціальний фено-

мен, її місце і роль у взаємодії з іншими системами суспільства, а також взаємодію особистості, спільноти і суспільства.

Соціологія культури належить до соціологічних теорій середнього рівня (спеціальних соціологічних теорій). Вона здобуває емпіричні дані, які характеризують культуру як одну із соціальних підсистем і, узагальнюючи ці дані, розробляє теоретичну модель культури в межах загальносоціологічної теорії.

Студент повинен розрізняти предмет та об'єкт соціології культури. *Предметом соціології культури* є соціальний механізм розвитку культурної сфери, поведінка соціальних суб'єктів у культурній сфері. *Об'єктом соціології культури* є культура суспільства як соціальне явище, її виникнення, розвиток, тенденції та суперечності, вплив на різні суспільні групи та її місце у духовному житті, а також діяльність людей, пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

Слід уявити, що соціологію культури цікавить передусім взаємодія культури і суспільства. Вона концентрується на соціальному «вимірі» культури, її впливі на соціальну поведінку, загальних правилах, зразках поведінки, засобах мотивації. Однією з центральних проблем соціології є дослідження соціальної дії та поведінки людей. Соціальна дія усвідомлена, в її основі лежать певні соціальні регулятори — норми, цінності, вірування, очікування і переваги індивідів і груп. Тому одна з головних проблем соціології культури — проблема визначення того, що належить до поняття «культура».

2. Соціальна сутність культури. Готуючись до другого питання, слід усвідомити, що культура є одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому. Спершу слово «культура» (лат. *cultura agri*) означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства — це розвиток його культури.

У науці існують різноманітні трактування ролі, місця та сутності культури в контексті світової цивілізації. Нерідко терміни «культура» та «цивілізація» вживаються як синоніми. Однак вони суттєво різняться за своїми значеннями. Термін «цивілізація» виражає результати колективної діяльності, а сутність терміна «культура» зміщується на індивіда та виражає головним чином його духовний, освітньо-моральний стан. Однак не буває культури без цивілізації та навпаки.

Студенту необхідно звернути увагу на те, що культура як соціальний феномен є складним явищем. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. Звідси — неоднозначність самої дефініції культури, її сутності та форм.

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір — один з найважливіших у культурі. Отже, у вузькому значенні культура — це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у широкому — соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності. Тобто *культура* є якісною характеристикою людської діяльності та являє собою сукупність способів і методів матеріальної та духовної діяльності людей, об'єктивно втілених у матеріальних і духовних носіях, які передаються наступним поколінням.

3. Основні елементи культури. Опановуючи матеріали третього питання, студентові слід уявити, що до основних структурних елементів культури належать норми, цінності, ціннісні орієнтації, зразки поведінки, зразки діяльності, менталітет, потреби, інтереси, соціально-культурне середовище, інститути культури.

Норми — це правила поведінки людей у суспільстві.

Цінності — це матеріальні предмети, ідеї чи якості, щодо яких індивід або група займають оцінювальну позицію, приписуючи їй особливу роль у житті, відчувачи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними. Розрізняють декларовані та реальні цінності. Система цінностей обумовлює вибір засобів задоволення потреб та інтересів.

Психологія трактує поняття «*потреба*» як такий стан особи, який виникає за відсутності чогось дуже необхідного для існування та розвитку, що і є джерелом її активності. Економічна теорія характеризує потреби як об'єктивно обумовлений суспільними відносинами і свідомий намір людини (або груп людей) досягнути кращих умов життя. Потреба — це більше, ніж досягнення кращих умов життя, це — установка на дію.

Соціально-культурне середовище. Соціологічний аспект цієї категорії полягає в тому, що середовище — це сукупність речових та людських елементів, з якими взаємодіє соціальний суб'єкт (особа, група, клас) протягом своєї виробничої діяльності і які впливають на його потреби та інтереси. До речових елементів відносять соціальні інститути, матеріальні і духовні блага. Досягнення культури вивчають за допомогою пам'яток

архітектури, літературних творів, скульптури, живопису, технічних засобів (аудіовізуальних, магнітних, електронних). Людські елементи культурного середовища утворюють класи, етнічні, демографічні, професійні групи. Всі вони поєднані спільними культурними умовами міста або села, спільною участю в культурній діяльності.

Культурна діяльність — дуже широке поняття. У вузькому значенні поняття «культурна діяльність» тлумачиться як участь людини, групи, спільноти в процесах споживання та виробництва культури, її речових елементів. Культурна діяльність визначається за допомогою таких параметрів:

1. Види діяльності під час дозвілля (читання, відвідування кіно, театрів, концертів, «хобі», громадська діяльність). Їх кількість свідчить про діапазон культурної активності, про рівень участі людини у громадському житті.

2. Спрямованість і вибірковість видів діяльності (з 34 видів дозвілля людина може обрати, наприклад, участь у спортивних секціях, технічну творчість, читання, музику, живопис, мисливство тощо).

3. Стійкість обраних видів захоплення (інженер водночас є театралом, спортсменом).

4. Співвідношення активного та пасивного споживання й виробництва культурних цінностей.

Варто зазначити, що одним із впливових елементів культури є *менталітет* (від лат. *mentalis* — розумовий), тобто особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, які формуються залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування людини. Це поняття охоплює систему цінностей, культурні традиції, специфіку відображення, стереотипи поведінки, притаманні різним соціальним групам у різних соціальних умовах. Будучи формою вияву групової свідомості, менталітет допомагає зрозуміти своєрідність сприймання та оцінки різноманітними соціальними і політичними групами певного суспільного явища або процесу. Водночас він відіграє важливу роль у забезпеченні єдності групи з укоріненими в ній загальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

4. **Форми та види культури.** Розглядаючи четверте питання, необхідно усвідомити, що залежно від критеріїв, існують різні класифікації культури. Відповідно до змісту діяльності її поділяють на *матеріальну* (продукти матеріальної діяльності людей: предмети ремесел, виробництва, побуту, техніка, споруди, одяг тощо) та *духовну* (продукти духовної діяльності лю-

дей: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо), відповідно до рівня та форм соціальної взаємодії — на *суперкультуру* (культуру конкретного суспільства), *субкультуру* (культуру спільнот), *контркультуру* (культуру девіантних соціальних груп), тощо. Соціологія вивчає співвідношення різних субкультур, контркультур, суперечності між ними та домінуючою культурою суспільства, з'ясовує оцінку їх різноманітними соціальними групами. При цьому виявляються дві тенденції: оцінювання інших культур за стандартами власної — *етноцентризм* та оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами — *культурний релятивізм*.

Історичними є дві форми культури: *елітарна* (професійна) та *народна* (побутова). Як правило, висока, елітарна культура, створювалася та поцінювалася обмеженою кількістю людей, тоді як народна пов'язана з життям широких народних мас. У сучасному суспільстві з розвитком засобів масової інформації виникає ще одна форма — масова культура, яка, апелюючи до всіх, розрахована на масове вживання.

5. Функції культури. Вивчаючи п'яте питання, варто уявити, що культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через певні функції.

Творча функція. Полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновлення, а в окремих випадках запозичення з інших культур і народів. При цьому культура, використовуючи досягнення світової цивілізації, повинна перетворювати їх у національні зразки, створювати на їх основі власні економічні та політичні структури, формувати менталітет нації.

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах — текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп. Виявляється, зокрема, через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття «нового», соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Селекційна функція. Полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей і норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку суспільства у певний період.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи.

Адаптаційна функція. Тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного.

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких субстанційних елементів культури, як право і мораль.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Культура є об'єктом вивчення багатьох наук. З наведених визначень культури виберіть те, яке має соціологічний аспект:

- а) культура — сфера суспільного життя;
- б) культура — характеристика особливого у свідомості й поведінці індивіда, групи і суспільства;
- в) культура — спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, яку репрезентовано продуктами фізичної і розумової праці;
- г) культура — сукупність цінностей, традицій і звичаїв, які сформувалися в процесі розвитку людського суспільства, і творча діяльність людей щодо їхнього використання, збереження, поширення і вироблення.

2. За функціональною роллю потреби поділяються на *базові* — ті, що уточнюють сенс життя, та *інструментальні* — ті, що уточнюють спрямованість потреб стосовно засобів досягнення базових потреб. Підкресліть прямою рисою те, що ви вважаєте базовими (термінальними) цінностями, а хвилястою — інструментальними цінностями: активна життєва позиція; здоров'я; щасливе сімейне життя; сімейний добробут; злагода в суспільстві; наявність вірних друзів; свобода; вихованість; незалежність; толерантність; творчість; освіченість; істина; цікава робота; кохання; відповідальність; самостійність; соціальна справедливість; життєва мудрість.

3. З точки зору оцінки певними соціальними групами субкультур інших соціальних груп існують явища культурного етноцентризму та культурного релятивізму. У чому різниця між цими явищами?

4. Традиційну культуру іноді ототожнюють з народною завдяки тому, що традиційна вона за змістом, але народна — за суб'єктом. Що у них є спільним та чим вони відрізняються?

5. Зробіть порівняльний аналіз субкультури та контркультури, наведіть приклади цих видів культури.

6. Цінності та ціннісні орієнтації відносяться до елементів культури. У чому полягає взаємозв'язок та відмінність між ними?

7. Відомий англійський драматург Бернард Шоу зазначав наступне: «Якщо я маю одне яблуко і мій колега має одне яблуко, і ми дамо один одному по яблуку, то кожен з нас стане власником лише одного яблука. А якщо я маю ідею і мій колега, і ми обміняємося ідеями, то кожен з нас стане багатшим на одну ідею і буде власником двох ідей». Про яку функцію культури йдеться у вищенаведеному тексті?

8. Знайдіть помилку в такому визначенні: «Асиміляція — це витіснення елементів культури меншості під тиском титульної культури іноземної держави та поглинання етнічних меншин культурою більшості».

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Культура — спосіб функціонування цінностей.
2. Соціально-культурне середовище як фактор розвитку особистості.
3. Характеристика масової культури та форми її прояву.
4. Культура і цивілізація.
5. Україна в європейському соціокультурному просторі.
6. Динаміка зміни соціальних цінностей в українському суспільстві.
7. Проблеми відродження національної культури в Україні.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Що є предметом вивчення соціології культури?
2. У чому полягає сутність культури?
3. Які функції культури?
4. Які основні елементи культури?
5. Що таке культурні універсалії?

6. Які існують форми та види культури?
7. Дайте визначення понять «цінність», «потреби», покажіть особливість їхньої взаємодії.
8. Наявність субкультур свідчить про:
 - а) плюралізм культурного життя;
 - б) розкол в культурному житті;
 - в) багатонаціональний характер культури;
 - г) нерозвинутість основної культури.
9. Виберіть риси національного менталітету:
 - а) характер людського мислення на рівні свідомості, але базується на структурних елементах підсвідомого як етносу, так і групи чи окремої особистості;
 - б) культурні меншини засвоюють основні елементи культури домінуючої групи;
 - в) особливості психології, політичної свідомості більшості представників етнічної спільноти;
 - г) сукупність властивостей суспільної свідомості, які обумовлюють загальну здатність спільноти займати активну позицію відносно способів політичного керівництва нею.

Література до теми

1. *Барвінський А. О.* Соціологія: Курс лекцій для студентів вищ. навч. закл. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 328 с.
2. *Дворецька Г. В.* Соціологія: Навч. посібник / Г. В. Дворецька; МОІНУ; КНЕУ. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 472 с.
3. *Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцупко О. А., Фадєєва Г. С.* Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
4. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Соціологія: Базовий курс: Підручник для студентів вузів. — К.: Каравела, 2006. — 312 с.
5. *Сірий Є. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге — К.: Атіка, 2007. — 480 с.
6. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
7. *Танчин І. З.* Соціологія: навчальний посібник. — 3-тє вид., переробл. і доп. — К.: Знання, 2008. — 351 с.
8. *Юрій М. Ф.* Соціологія культури: Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2006. — 302 с.

Тема 6

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

Методичні поради до вивчення теми: проблема дослідження конфлікту нині набула особливого значення. Демократичні перетворення відкрили простір для стихії конфліктів у всіх сферах нашого життя. Тому першочерговою потребою стало оволодіння науковими методами аналізу, прогнозування та регулювання конфлікту. Допомогти вирішенню цих актуальних завдань і покликана соціологія конфлікту.

Розгляд питань даної теми слід розпочати із з'ясування сутності соціального конфлікту, його основних причин і наслідків. Аналізуючи сутність конфлікту, студент повинен розуміти, що за своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протидією суб'єктів соціуму.

При подальшому опрацюванні теми студент має акцентувати увагу на таких важливих проблемах, як структура соціального конфлікту, динаміка його перебігу (стадії розвитку: передконфліктна, конфліктна, розв'язання конфлікту, післяконфліктна), а також зупинитися на питанні класифікації конфліктів.

З метою з'ясування ролі соціального конфлікту в суспільному житті необхідно проаналізувати його позитивні та негативні функції.

Враховуючи, що головними завданнями управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч виступають прогнозування та попередження конфліктів, студенту важливо опанувати основні напрями профілактики конфліктів і стратегії виходу з них.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: наукові ознаки соціології конфлікту (об'єкт, предмет, понятійно-категоріальний апарат, функції); сутність, структуру, механізм, функції, причини та типологію соціальних конфліктів, а також методи попередження та розв'язання конфліктів.

Після опанування теми студент вмітиме: застосовуючи набуті знання про загальні закони конфліктів, аналізувати детермінанти конфлікту, тобто бачити всі причини конфлікту в їх системному зв'язку і на основі цього розуміти суть конкретної

конфліктної ситуації; також прогнозувати конфлікти та обирати оптимальні шляхи запобігання та розв'язання конфліктів.

Термінологічний словник

Гострота конфлікту — це ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії.

Межі конфлікту — це зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

Медіація — це вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Прогнозування конфліктів — це доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку. Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів — це організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

Суб'єкти конфлікту (конфліктанти) — окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави, які здатні створювати конфліктну ситуацію і впливати на хід конфлікту відповідно своїм інтересам.

Тривалість конфлікту — це часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протистоящих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Учасники конфлікту — люди або групи, що беруть участь у конфлікті, але не усвідомлюють мети протиріччя і випадково опинилися в зоні конфлікту, не маючи в ньому особистого інтересу.

План семінарського заняття

1. Предмет і об'єкт соціології конфлікту.
2. Основні категорії соціології конфлікту.
3. Структура соціального конфлікту.
4. Механізм і функції соціального конфлікту.
5. Причини соціальних конфліктів.
6. Типологія конфліктів.
7. Попередження та розв'язання конфліктів.

1. Предмет і об'єкт соціології конфлікту. *Соціологія конфлікту* як окрема соціологічна теорія поступово сформувалася наприкінці ХХ ст. Виокремлення соціології конфлікт у спеціальну

соціологічну теорію обумовлене актуальністю та складністю такого суспільного явища, як соціальний конфлікт.

Вивчаючи перше питання, слід ознайомитися з колом наукових проблем соціології конфлікту, а саме:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел, природи та ступеня конфліктності суспільства;

- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;

- мотивація конфлікту;

- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;

- управління конфліктами.

Виходячи з цього, *соціологія конфлікту* являє собою галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Студенту важливо розрізнати предмет та об'єкт соціології конфлікту. Так, *об'єктом соціології конфлікту* є різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, державами тощо). *Предметом соціології конфлікту* є закони та закономірності виникнення, перебігу і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки, а також різноманітні конфліктні відносини, що виникають між людьми і групами людей у процесі їх взаємодії та суспільної життєдіяльності.

2. Основні категорії соціології конфлікту. Для розуміння другого питання студенту необхідно засвоїти основні категорії соціології конфлікту, а саме: «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту».

Конфлікт є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

Варто звернути увагу на те, що за своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиборством суб'єктів соціуму. Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту— це ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави прогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто прогнозувати тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту — це часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протиборствующих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Слід усвідомити, що особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її суб'єктів (*конфліктантів*). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави, які здатні створювати конфліктну ситуацію і впливати на хід конфлікту відповідно своїм інтересам. У конфлікті також виділяють *учасників*, тобто людей або груп, що беруть участь у конфлікті, але не усвідомлюють мети протиріччя і випадково опинилися в зоні конфлікту, не маючи в ньому особистого інтересу.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі. *Межі конфлікту* — це зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

3. Структура соціального конфлікту. Вивчаючи матеріали третього питання, слід усвідомити, що конфлікт є складним за структурою соціальним явищем. Структура конфлікту містить пов'язані між собою такі елементи:

1. *Сторони, що конфліктують.* У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо.

2. *Зона конфліктної взаємодії.* Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. *Уявлення про ситуацію.* Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. *Причини, мотиви.* Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних і суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. *Умови, за яких відбувається конфлікт.* З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. *Дії.* За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Зверніть увагу, що здебільшого вони проявляються в:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;

- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;

- загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;

- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;

- фізичному насильству;

- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;

- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

7. *Наслідки.* Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

4. Механізм і функції соціального конфлікту. При опрацюванні четвертого питання слід уяснити, що *механізм соціального конфлікту* являє собою процес його розвитку та містить кілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескаляція. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах — діях і протидіях конфліктуючих сторін. Може

бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів — насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Далі варто розглянути функції соціального конфлікту в житті суспільства. У зв'язку з тим, що конфлікт може бути як конструктивним, так і деструктивним, його *функції* поділяють на позитивні та негативні. До *позитивних* відносять: сигналізування про осередки соціальної напруги — конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів; інноваційна — сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур; консолідуюча (інтегративна) — полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці; активізація соціальних зв'язків — конфлікт інтенсифікує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства; комунікативна — їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспосовування учасників конфліктної ситуації; зняття психологічної напруги — часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Але, варто зауважити, що будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства. Це дає підстави для висновків і про *негативні функції конфлікту* як соціального явища, найсуттєвішими з яких є: дестабілізуюча — проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів; дезінтегруюча — спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів; аксіологічна — втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

5. Причини соціальних конфліктів. Розглядаючи дане питання, слід уяснити, що конфлікт як соціальне явище є породженням певних соціально-психологічних чинників, утілених в інтересах конкретних соціальних суб'єктів — учасників конфліктної ситуації. Він є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов, наслідком взаємодії різноспрямованих прагнень.

Далі варто розглянути найголовніші *причини* соціальних конфліктів:

1. *Протилежні орієнтації сторін — суб'єктів взаємодії.* У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що, безумовно, породжує конфліктні ситуації.

2. *Різностямованість ідеологічних засад.* Виникнувши на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. *Різновекторність соціально-економічних орієнтацій.* Передусім конфлікти пов'язані з соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко вони проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, у свою чергу, породжують відповідні стратифікаційні зміни.

4. *Суперечності між елементами соціальної структури.* Обумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр — периферія).

5. *Соціально-психологічні та морально-етичні.* Вони постають у формі незадоволення окремих індивідів їх статусом у певному середовищі, що породжує різноманітні спроби змінити його.

Важливим також є засвоєння студентом основних *чинників конфліктів*, а саме: інформація, структура, цінності, відносини, поведінка.

1. *Інформаційні чинники.* Йдеться про неповноцінне інформування учасників взаємодії або свідоме використання викривленої інформації, недооцінку фактів та їх значення, дезінформацію. Часто такими чинниками є суперечливість законодавства, стереотипи, чутки тощо.

2. *Структурні чинники.* Вони стосуються формальної чи неформальної організації соціальної групи: влади і керівництва, пріоритетів щодо них з огляду на стать, вік, системи безпеки, ролі традицій, релігійних поглядів, наявності референтних груп, власності та розподілу тощо.

3. *Ціннісні чинники.* Вони виявляються у зв'язку з порушенням ціннісних принципів і відчуття стабільності. Стосуються передусім ідеології, уявлення про справедливе та необхідне, етичних аспектів, традиційної системи поведінки, професійних цінностей, вірувань, внутріколективної поведінки тощо.

4. *Чинники, пов'язані із задоволенням (незадоволенням) взаємодією (її відсутністю) сторін.* У цьому сенсі принциповими є сутність, мета, важливість, тривалість та цінність відносин, рівновага сил, рівень довіри.

5. *Поведінкові чинники.* Ця група чинників стосується передусім аспектів поведінки, які посягають на цінності однієї зі сторін конфлікту, загрожують безпеці, викликають стрес або дискомфорт, експлуатують відносини, не виправдовують очікувань, порушують обіцянки тощо.

Знання та використання цих чинників дає змогу погасити конфлікт на стадії його зародження. В реальній ситуації чинники можуть бути тісно взаємопов'язаними, витворювати нові комбінації проблем.

6. Типологія конфліктів. При розгляді шостого питання слід усвідомити, що конфлікти є складним багатомірним явищем. Аналіз конфліктів у динаміці дає змогу визначити такі їх різновиди: на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні; на етапі розвитку: короточасні, тривалі, затяжні; на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані; на етапі затухання: ті, що спонтанно припиняються; припиняються під дією засобів, віднайдених протидіючими сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.

Далі студенту необхідно звернути увагу на те, що за *формами прояву* визначають соціально-економічні, етнічні, міжнаціональні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, військові, юридичні, побутові і інші типи конфліктів.

Найскладнішими та важко регульованими є *міжетнічні конфлікти*, які, як правило, мають багатолітню передісторію, породжуються комплексом соціально-економічних, політичних, культурних, етнопсихологічних проблем.

Політичні конфлікти поділяють на міждержавні та внутрішньополітичні, їх особливістю є боротьба за політичний вплив у

суспільстві, на міжнародній арені. Серед внутрішньополітичних конфліктів визначають класові, між політичними партіями та рухами, між гілками влади, боротьбу за лідерство у державі, партії, русі. Міждержавні конфлікти породжує комплекс причин, їх основу становить зіткнення національно-державних інтересів, суб'єктами виступають держави чи коаліції. Такі конфлікти є продовженням зовнішньої, а інколи й внутрішньої політики держав-учасниць, вони несуть загрозу масової загибелі, локально та глобально впливають на міжнародні відносини. Їх поділяють на конфлікти ідеологій; конфлікти, метою яких є політичне панування, захист економічних інтересів; територіальної цілісності тощо. Головна особливість таких конфліктів полягає в тому, що часто вони реалізуються у формі війни.

Слід відзначити, що за *функціями* розрізняють позитивні (конструктивні) та негативні (деструктивні). За *принципом доцільності-недоцільності* — закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невинуватені.

За *складом конфліктуючих сторін* конфлікти бувають:

1. *Внутрішньоособистісні*. Вони є суто психологічними, обмежуються рівнем індивідуальної свідомості. Здебільшого — це гостре негативне переживання, викликане боротьбою структур внутрішнього світу особистості, яке відображає її суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується такий конфлікт психоемоційною напругою, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним фоном спілкування, зниженням самооцінки.

2. *Міжособистісні*. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своїм змістовим наповненням такі конфлікти бувають ресурсними або ціннісними. Ресурсні конфлікти пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу тощо (щодо розподілу премій); ціннісні розгортаються в площині взаємовиключних культурних традицій, стереотипів, вірувань (між батьками та дітьми). Причини їх можна об'єднати в кілька груп: обмеженість ресурсів; різні аспекти взаємозалежності; відмінність цілей; відмінність уявлень та цінностей; відмінність у життєвому досвіді та поведінці; незадоволення комунікацією; особистісні риси конфліктантів.

Міжособистісні конфлікти класифікують за сферами їх розгортання (ділові, сімейні, побутові, майнові тощо), за наслідками (конструктивні та деструктивні). За критерієм реальності їх поділяють на справжні (конфлікт існує об'єктивно та сприймається адекватно), умовні (конфлікт залежить від зовнішніх обставин, які

легко змінюються), зміщені (за явним приховується інший конфлікт), латентні (існує конфліктна ситуація, але конфлікт не відбувається), хибні (не існує об'єктивних підстав для конфлікту, відбувається лише у зв'язку з помилками сприйняття та розуміння).

3. *Конфлікти в організаціях.* За складом учасників поділяють на такі категорії: особистість—особистість (міжособистісні), група—група (міжгрупові), особистість—група. Ці конфлікти за причинами виникнення поділяються на структурні (їх спричиняють суперечності щодо завдань, які вирішують сторони (наприклад, між бухгалтерією та іншими підрозділами); інноваційні (будь-яка інновація порушує усталений ритм, традиції, звички, певною мірою торкається інтересів багатьох співробітників, що може спричинити конфлікт); позиційні (стосуються визначення першості, значущості, лідерства, аутсайдерства); справедливості (виникають на підставі розходжень щодо оцінок трудового внеску, розподілу матеріальних, моральних винагород тощо); динамічні (мають соціально-психологічну природу, часто виникають у нових колективах, де не існує чіткої неформальної структури, не визначився лідер). Організаційні конфлікти, як правило, спричиняють недоліки в організації трудової діяльності, управлінські помилки, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

4. *Міжгрупові конфлікти.* Можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх породжують незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей. До міжгрупових конфліктів здебільшого призводять: міжгрупова ворожість; об'єктивний конфлікт інтересів, неминучість якого зумовлена природними інтересами його суб'єктів; груповий фаворитизм, сутність якого полягає у намаганні сприяти учасникам власної групи наперекір інтересам тих, хто належить до інших груп. Враховуючи особливості перебігу, реалізації конфліктів, виділяють прості та складні їх форми.

До *простих конфліктів* відносять: — бойкот — повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин; — саботаж — одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, підрив авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів; — переслідування — має на меті послаблення, компрометацію противника; — вербальна та фізична агресія — проявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства. До *складних форм соціальних конфліктів* належать: суспільний протест — постає як пуб-

лічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось; бунт — його формами є заколот, повстання, заворушення; як правило, вони короткочасні, вкрай агресивні, стихійні; соціальна революція — постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень; війна — тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється шляхом збройного насильства.

7. Попередження та розв'язання конфліктів. Вивчаючи матеріали даного питання, студенти мають усвідомити, що головними завданнями управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч виступають прогнозування та попередження конфліктів.

Прогнозування конфліктів — це доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку. Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів — це організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами. Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність із профілактики конфліктів охоплює такі головні напрями: створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та розв'язання неконфліктними засобами; оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій; ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів; блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Але часто попереджувальні заходи бувають запізнілими або недостатньо ефективними. За таких умов необхідно зробити все для його швидкого розв'язання, маючи на увазі, що це можливо за спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій і вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Запам'ятайте, найпоширенішими *засобами вирішення конфлікту* є:

- усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що склався у конфліктуючих сторін; — зміна вимог однієї зі сторін, коли опонент іде на певні поступки. Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;

- боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;

- консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо його головних питань.

Крім вирішення конфлікту часто використовуються інші форми подолання конфліктної ситуації, а саме:

— урегулювання конфлікту (відрізняється від вирішення тим, що в усуненні протиріч між конфліктантами бере участь третя сторона);

— затухання конфлікту (тимчасове припинення протидії при збереженні напруги та протиріччя, за якого конфлікт набуває прихованої форми; відбувається внаслідок втрати мотиву до боротьби, зниження значущості цілі, переорієнтації мотивації конфліктантів, виснаження ресурсів);

— переростання в інший конфлікт (настає, коли у відносинах сторін виникає нове, більш значуще протиріччя);

— усунення конфлікту (полягає у ліквідації його структурних елементів за допомогою припинення на тривалий час взаємодії опонентів, усунення об'єкта конфлікту, подолання дефіциту об'єкта конфлікту, вилучення з конфліктної ситуації одного з конфліктантів).

Зверніть увагу на те, що безпосереднє розв'язання конфлікту передбачає аналіз і оцінку ситуації, вибір засобу, формування плану дій, його реалізацію та оцінку ефективності. Соціологія конфлікту передбачає певні *стратегії виходу із конфлікту* як головну лінію поведінки опонента на його завершальному етапі. До таких стратегій належать:

— суперництво (нав'язування іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях);

— компроміс (полягає у бажанні конфліктантів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчувають загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови);

— пристосування (є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших, тиск третьої сторони);

— уникнення вирішення проблеми (є спробою вийти з конфлікту за мінімальних втрат; йдеться не про розв'язання, а про затухання конфлікту; застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, прагнення виграти час, труднощів у формуванні лінії власної поведінки);

— співробітництво (передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її вирішенні; найефективнішим буває за сильної взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох; може бути досягнутим за допомогою переговорів, що передбачають використання ненасильницьких засобів і прийомів для вирішення проблеми).

Студент також має усвідомити, що важливим чинником впливу на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Вона може діяти як сила, що підтримує одну із сторін, і як незалежний посередник. У першому випадку завершення конфлікту здійснюється за допомогою насильства та соціального тиску, у другому — суду, арбітражу, медіації.

Медіація — це вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту. Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для розв'язання конфлікту, коли в позиціях, які вони відстоюють, не вдається знайти спільне. Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у розв'язанні конфлікту. Це відбувається за існування загрози застосування насильства сторонами чи реального його застосування, відсутності порозуміння між ними і перспектив на те, що вони його самотужки знайдуть. Залежно від впливу медіатора на рішення конфліктуючих сторін соціологія конфлікту визначає такі його ролі: третейський суддя (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів вирішення проблеми); арбітр (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його); посередник (більш нейтральна роль; маючи певні знання, він забезпечує конструктивне обговорення проблеми, прийняття рішення залишається за конфліктантами); помічник (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей); спостерігач (своєю присутністю утримує сторони від порушень домовленостей, агресії). Медіатор може застосовувати в якості тактичних прийомів почергового вислуховування сторін у межах спільної зустрічі, човникову дипломатію (курсуючи між конфліктантами), тиск, акцентування на слабких моментах у позиціях опонентів. Він повинен володіти знаннями та професійними якостями для переговорів, мати досвід регулювання конфліктів, знання ситуації та особливостей конфлікту, необхідні особистісні якості тощо.

Взагалі, медіацію вважають досить ефективною формою розв'язання конфліктів.

Завдання до тренінгів, справи, питання для дискусії

1. Як відомо, найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт. Доведіть, що конфлікт за своєю природою є соціальним явищем.

2. Суб'єкти та учасники конфлікту є одними з елементів соціального конфлікту. Назвіть основні відмінності між цими категоріями.

3. Соціальний конфлікт має позитивні та негативні наслідки. Дайте характеристику наслідків конфліктів для суспільства з цієї точки зору.

4. Соціальний конфлікт є динамічним явищем. Доведіть цю тезу та охарактеризуйте основні стадії перебігу конфлікту.

5. Конфлікт як соціальне явище є породженням певних соціально-психологічних чинників, утілених в інтересах конкретних соціальних суб'єктів — учасників конфліктної ситуації. Назвіть та охарактеризуйте основні чинники соціального конфлікту.

6. Головними завданнями управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч виступають прогнозування та попередження конфліктів. Охарактеризуйте основні напрями профілактики соціальних конфліктів.

7. Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Дайте характеристику медіації як форми розв'язання соціальних конфліктів.

8. Деструктивна функція конфлікту проявляється у суспільстві:

а) у розрядці психологічної напруги між учасниками, стимулюванні пошуку компромісів;

б) у сприянні розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванні нежиттєздатних структур;

в) у порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів.

9. Конструктивна функція конфлікту в суспільстві проявляється у:

а) послабленні соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаності, віддаленості його сфер, а також ускладненні пошуку компромісів;

б) консолідації, об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

в) загостренні сприйняття, оцінці цінностей, стосовно яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів.

10. Використання посередника, третейського або арбітражного суду, уникнення, переговори — це:

- а) етапи конфлікту;
- б) типи конфлікту;
- в) методи вирішення конфлікту.

Теми рефератів, есе, доповідей

- 1. Переговори у конфліктних ситуаціях.
- 2. Причини та типи конфліктів.
- 3. Компроміс як можливість вирішення конфлікту.
- 4. Злочин як вияв асоціальності.
- 5. Конструктивний і деконструктивний конфлікти.
- 6. Конформізм як форма соціальної поведінки.
- 7. Сучасні міжетнічні конфлікти.
- 8. Медіація у вирішенні конфліктів.
- 9. Управління конфліктами в організаціях та установах.
- 10. Соціальні конфлікти у сучасній Україні.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

- 1. Які наукові проблеми охоплює соціологія конфлікту?
- 2. Які основні категорії соціології конфлікту?
- 3. Що таке соціальний конфлікт? Які елементи входять у його структуру?
- 4. Які існують функції соціального конфлікту?
- 5. Які причини соціального конфлікту?
- 6. Які існують типи соціальних конфліктів?
- 7. Які є стратегії виходу із конфлікту?
- 8. Яке з тверджень є більш точним визначенням соціального конфлікту:
 - а) взаємодія суб'єктів, які мають взаємовиключні цілі та реалізують їх один за рахунок іншого;
 - б) зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій, думок і поглядів у системі суспільних відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства в цілому, що характеризується посиленням протилежних тенденцій та інтересів.
- 9. Знайдіть правильну відповідь. Гострота конфлікту — це:
 - а) часові виміри існування конфлікту;
 - б) зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту;

в) ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії.

10. Знайдіть правильну відповідь. Внутрішньоособистісний конфлікт — це:

а) незгода між двома або більшою кількістю людей;

б) ситуація, при якій індивід чи група відчувають тиск ззовні з боку адміністрації, економічних норм і приписів;

в) зіткнення мотивів, потреб, інтересів, поглядів на рівні індивідуальної свідомості.

11. Знайдіть правильну відповідь. Інцидент — це:

а) вихід із конфлікту одним із способів: насильство, примирення, розрив;

б) крайня точка, коли напруження досягає свого піку;

в) перша сутичка конфліктантів.

12. Знайдіть правильну відповідь. Ескалація — це:

а) крайня точка, коли напруження досягає свого піку;

б) реалізація дій чи протидій сторін в окремих актах;

в) перша сутичка конфліктантів.

Література до теми

1. Ануцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2007. — 496 с.

2. Барвінський А. О. Соціологія: Курс лекцій для студентів вищ. навч. закл. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 328 с.

3. Давидов П. Г., Кальнянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадєєва Г. С. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.

4. Козырев Г. И. Основы конфликтологии: Учебник. — М.: ФОРУМ, ИНФРА-М, 2007. — 320 с.

5. Крутін Г. І., Чубур Н. В. Соціологія конфлікту: практикум. — К.: КНЕУ, 2007. — 152 с.

6. Кучеренко І. М. Етичний компонент політичних конфліктів у сучасному українському суспільстві // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї: Зб. наук. пр. — Київ—Миколаїв, 2005. — Вип. 7. — С. 368—372.

7. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Каравела, 2008. — 544 с.

8. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге — К.: Атіка, 2007. — 480 с.

9. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.

Тема 7

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Методичні поради до вивчення теми: в умовах проведення економічних реформ вивчення економічної соціології є нагальною потребою для спеціалістів будь-якого профілю. Економічна соціологія дає можливість вишукувати шляхи ефективного управління людським фактором в умовах ускладнення економічного життя, виробляти оптимальні взаємовідносини між економічною і соціальною сферами.

Опрацьовуючи дану тему, студент має усвідомити, що економічна соціологія — це інтегральна наукова дисципліна, яка досліджує соціальні процеси та явища, що відбуваються у сфері економіки. Розумінню цього сприяє аналіз специфіки підходу економічної соціології до економіки як до одного із базових елементів суспільства, тісно пов'язаного з його соціальною структурою і соціальними процесами.

Розгляд даної теми доцільно розпочати з аналізу основних категорій економічної соціології (соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення, економічні інтереси, економічна діяльність та ін.). Далі слід приділити увагу розгляду особливостей економічної та соціальної сфер суспільства, їх взаємодії і взаємовпливу.

При подальшому опрацюванні теми студент має скласти чітке уявлення про структуру економіки як соціального інституту, яка включає такі елементи: економічна свідомість, економічні нормативні настанови та економічні відносини.

Для виявлення впливу економіки на соціальні процеси студент має акцентувати увагу на основних функціях економіки як соціального інституту.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: роль економічної соціології в реформуванні суспільства, її предмет, об'єкт і категоріальний апарат; особливості економічної та соціальної сфер суспільства, соціальні функції економіки.

Після опанування теми студент вмітиме: застосовувати набуті знання для аналізу взаємовпливу економічних і соціальних відносин, а саме впливу економічних відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також впливу соціальних відносин на економічні процеси; на практиці обирати шляхи ефективного управління людським фактором в економічній сфері, приймати оптимальні економічні рішення з урахуванням соціальної складової.

Термінологічний словник

Власність — соціологічна категорія, яка охоплює низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних тощо), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ.

Економічна соціологія — міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економічна активність — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Економічна сфера — цілісна підсистема суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Економічне мислення — погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо.

Економічний інтерес — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Соціальний механізм розвитку економіки — стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Соціальна сфера — це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

План семінарського заняття

1. Предмет і об'єкт економічної соціології.
2. Основні категорії економічної соціології.
3. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
4. Соціальні функції економіки.

1. Предмет і об'єкт економічної соціології. Вивчаючи матеріали першого питання, насамперед слід усвідомити, що *економічна соціологія* — це інтегральна наукова дисципліна, яка досліджує соціальні процеси та явища, що відбуваються у сфері економіки. Як самостійна галузь соціологічної науки, економічна соціологія виникла в середині ХХ ст. у США на хвилі осмислення взаємопов'язаних процесів у сфері виробництва і соціальному бутті індивідів, соціальних груп і спільнот. Економічна соціологія — міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування. Зверніть увагу на те, що економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Особливий інтерес економічна соціологія виявляє до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів.

Студент має уявити, що *предметом економічної соціології* є соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Отже, предметом економічної соціології є соціальний механізм розвитку економіки — система поведінки і свідомість суспільних груп в економічній сфері, взаємодія їх між собою і з державою.

Об'єкт економічної соціології — економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері

економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці.

Слід усвідомити, що особливість об'єкта економічної соціології полягає в тому, що досліджується не окремо взята тенденція у сфері економіки та суспільства, не взаємозв'язки між ними, а механізми, які породжують і регулюють ці взаємозв'язки.

Отже, економічна соціологія як специфічна галузь соціологічного знання забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, у якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності, від поведінки яких залежать кінцеві результати економічного розвитку.

2. Основні категорії економічної соціології. Для розуміння другого питання студенту необхідно засвоїти основні категорії економічної соціології.

Запам'ятайте, що категоріальний апарат економічної соціології охоплюють *загальнонаукові, загальносоціальні й специфічні категорії*.

Загальнонаукові категорії (структура, процес, розвиток та ін.) запозичені із загальної методології. В економічній соціології вони використовуються як засіб опису економічної та соціальної сфер, соціального механізму розвитку економіки.

Загальносоціальні категорії (власність, споживання, повноваження, посада, мобільність, конфліктність та ін.) запозичені із суспільних наук, у тому числі й соціології. І хоч назви таких категорій загальноприйняті, зміст та інтерпретація їх у межах економічної соціології мають свої особливості. Наприклад, у поняття загальної соціології «соціальна структура» економічна со-

ціологія вкладає особливе наповнення суб'єкта економіки, до складу якого входять групи, що функціонують на різних рівнях управління нею.

Специфічні категорії економічної соціології виникли у ній самій і відображають властивий саме їй кут зору, підхід до суспільного життя. Головні з них: соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення, економічні інтереси, економічна діяльність та ін.

Зверніть увагу на те, що базовим для економічної соціології є поняття *«соціальний механізм розвитку економіки»*.

Соціальний механізм розвитку економіки — стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства. Його рушійною силою є соціально-економічні потреби та інтереси соціальних груп, що регулюють їх поведінку в сфері економіки.

Поняття «соціальний механізм розвитку економіки» конкретизується у процесі розгляду такої важливої категорії економічної соціології, як «економічна поведінка».

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) і зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Студенту слід уяснити, що параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує кілька її класифікацій. Однією з найпоширеніших є класифікація, в основі якої — різні фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. Дистрибутивна економічна поведінка. Розглядає ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів постійно набувають і втрачають право контролю над певними благами.

2. Виробнича поведінка. Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою одержання конкретних благ і прибутку (доходу) від їх обігу на ринку.

3. Обмінна поведінка. Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. Споживча поведінка. Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки, що використовують ресурси.

Варто звернути увагу на те, що спонукальною основою економічної поведінки людини є потреби — об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей) досягти кращих умов життя. На основі потреб формується економічна свідомість.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін. Економічна свідомість базується на систематизованих наукових знаннях, заснованих на свідомому використанні соціально-економічних законів. З економічною свідомістю тісно пов'язане економічне мислення.

Економічне мислення — погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо. Ґрунтується воно на економічній практиці, будучи явищем нижчого рівня порівняно з теоретичною свідомістю. Якщо економічна свідомість пов'язана з пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів, то економічне мислення — із включенням людини в соціально-економічну практику. Це дає змогу розглядати економічне мислення як форму економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації. Відповідно відсталість і нерозвиненість економічної свідомості зумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає динаміку економічних відносин переважно емоційно.

У процесі пізнання реальних причин, корінних стимулів економічної діяльності й економічної поведінки людей використовують категорію «економічний інтерес».

Економічний інтерес — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності. Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою.

У суспільстві, що перебуває на стадії трансформації, постійно відбувається інституціоналізація економічних поглядів, утвердження економічних ролей і норм поведінки.

Економічні соціальні ролі — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі еконо-

мічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин. Вони залежать від системи власності, методів управління економікою, умовами економічної мобільності тощо. Аналіз економічних ролей різних соціальних суб'єктів потребує з'ясування категорії «економічна активність».

Економічна активність — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Слід усвідомити, що економічна соціологія використовує і загальнонаукові категорії як засіб опису економічної та соціальної сфер, соціального механізму розвитку економіки. Однією з них є категорія «власність», оскільки соціально-економічною основою функціонування будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність — соціологічна категорія, яка охоплює низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних тощо), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ.

3. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.

Розглядаючи третє питання, студент має засвоїти, що *економічна сфера* є цілісною підсистемою суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо).

Соціальна сфера — це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві. Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

Слід уяснити, що на межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина — особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, роз-

поділу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії.

4. Соціальні функції економіки. Розкриваючи четверте питання, слід зазначити, що економіка розвивається разом із суспільством, породжується ним і водночас впливає на нього. У цьому виявляється її *генетична* функція. Матеріальні потреби становлять сукупність базових потреб особистості й формують цінності, ціннісні орієнтації, впливаючи на соціалізацію індивідів. У цих процесах реалізують себе ціннісно-*нормативна* та *виховна* функції економіки. Як соціальна система, що впливає на розвиток суспільних відносин, економіка виконує в суспільстві *інтегративну* функцію, що виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих, створенні соціально-економічних груп і верств. Однією з головних функцій економіки є *регулятивна* (збереження відносної цілісності суспільства) і *творча* (пов'язана з виробництвом засобів подальшого розвитку суспільного й індивідуального життя). *Адаптаційна* функція економіки спрямована на забезпечення функціонування і розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання.

Зверніть увагу на те, що вищеназвані функції економіки зумовлюють нові соціальні процеси.

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це шляхом відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів.

2. Посилення стимулів до праці та економічна зацікавленість її результатами.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання, пошук нових типів економічної поведінки.

Усе це впливає не тільки на власне економічні процеси, але й стимулює соціальні зміни в суспільстві, відкриваючи простір для нових соціальних ролей. Це свідчить, що економіка є одним з найвагоміших соціальних інститутів суспільства, суттєво впливає на соціальні відносини, спрямованість соціальних процесів, які є основою життєдіяльності суспільства.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Розкрийте, у чому полягає різниця між економікою та соціологією з точки зору погляду на роль людини в економічній діяльності.

2. Економічна свідомість та економічне мислення є категоріями економічної соціології. Як вони за змістом пов'язані між собою?

3. На межі економічної та соціальної сфер виникають соціально-економічні процеси. Хто є ядром цих процесів?

4. Як ви вважаєте, чи обов'язкова синхронність у розвитку процесів реформування економіки і змін у соціальній сфері суспільства? Відповідь аргументуйте.

5. Виберіть правильну відповідь. Економічна сфера — це:

а) погляди, потреби, інтереси, переконання щодо економічних процесів та явищ, власного соціально-економічного становища, про види занять, трудової діяльності, її винагороду, ставлення до професії, про можливість соціального переміщення тощо;

б) цілісна підсистема суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей;

в) стійка система соціальної поведінки і свідомості суспільних груп в економічній сфері, а також їх взаємодія в цій сфері між собою та з державою.

6. Як ви вважаєте, які закономірності найбільш властиві розвитку економічної соціології? Виберіть правильну відповідь:

а) планове ведення господарства;

б) соціальна спрямованість економіки;

с) пропорційний розвиток матеріального виробництва.

7. Пригадайте, кому належить твердження про виникнення «класичної економічної соціології»? Виберіть правильну відповідь:

а) Т. Парсонсу;

б) М. Веберу;

в) Н. Смелзеру;

г) М. Сведбергу.

8. Виділіть з нижченазваних економічних законів ті, що належать до наукової сфери економічної соціології:

а) закон вартості;

б) закон відповідності виробничих відносин продуктивним силам;

с) закон зростання продуктивності праці.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Сучасний стан соціально-економічних процесів в Україні.

2. Макроекономічна ситуація в Україні, її вплив на соціальну сферу.

3. Соціальні наслідки розвитку підприємництва в Україні.

4. Соціальний захист найбільш вразливих верств населення при переході до ринку.

5. Особливості економіки як соціального інституту
6. Соціально-економічні моделі розвитку суспільства.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Як ви вважаєте, до якої групи наук належить економічна соціологія:
 - а) суспільних;
 - б) природничих.
2. У чому полягає особливість предмету та об'єкту економічної соціології?
3. Які категорії економічної соціології відносять до загальнонаукових?
4. Які ви знаєте спеціальні категорії економічної соціології?
5. Назвіть загальносоціальні категорії економічної соціології.
6. Базовим для економічної соціології є поняття «соціальний механізм розвитку економіки». Охарактеризуйте цей термін.
7. Які існують види економічної поведінки?
8. Що таке економічна культура?
9. Визначте сутність економічної та соціальної сфер суспільства.
10. Які основні соціальні функції економіки?

Література до теми

1. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посібник. — К., 2002. — 140 с.
2. Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадєєва Г. С. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Каравела, 2008. — 544 с.
4. Лясота Л. І., Матвєєв С. О. Економічна соціологія: Підручник для студ. вищих навч. закладів. — Суми: Університетська книга, 2006. — 184 с.
5. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге — К.: Атіка, 2007. — 480 с.
6. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
7. Соціологія: підручник / За ред. Пічі В. М — 4-те вид., випр. — Л.: Магнолія 2006, 2007. — 278 с.

Тема 8

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

Методичні поради до вивчення теми: вивчення соціології праці та управління має неабияку значущість. Адже праця у соціологічному розумінні є визначальним чинником у становленні людини як особистості, основою соціальної диференціації суспільства, формування соціальних процесів та явищ, засобом створення матеріальних і моральних благ. А в розвитку сучасного суспільства, в умовах перебудови державного апарату, нових вимог до якостей і навичок державних службовців і керівників різних рангів, необхідності підготовки нових кадрів для сфери управління надзвичайно важливою стає управлінська праця.

Вивчення даної теми доцільно розпочати із з'ясування соціальної сутності праці, її основних характеристик: об'єктивних (зміст праці, характер праці, умови праці) та суб'єктивних (ставлення до праці, мотивація праці, соціально-психологічний клімат, трудова адаптація тощо). Аналізуючи соціальну сутність праці, слід мати на увазі, що праця є фундаментом, на якому базуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Вона змінює становище різних груп працівників, формує їх соціальне та професійне обличчя.

При подальшому опрацюванні теми студент має акцентувати увагу на таких аспектах, як характеристика різних видів праці, умов праці. Слід звернути увагу також на мотиваційну сферу трудової діяльності.

Для розуміння ролі праці в людському суспільстві варто проаналізувати її соціальні функції.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: наукові ознаки соціології праці та управління (предмет, об'єкт, понятійно-категоріальний апарат, функції), спільність і відмінність між менеджментом і соціологією праці та управління; соціальну сутність процесу праці та основні функції праці.

Після опанування теми студент вмітиме: на основі набутих знань аналізувати соціально-трудові відносини і процеси на виробництві, різноманітні чинники і соціальні резерви виробництва, застосовувати на практиці ці знання для вмілого управління виробництвом з метою підвищення його ефективності.

Термінологічний словник

Зміст праці — це узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне напруження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічна оснащеність праці тощо.

Мотивація трудової діяльності — зовнішня чи внутрішня спонuka до трудової діяльності задля досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності, способи її ініціювання.

Мотив — свідомий спонукач поведінки та діяльності людини, який зумовлює здійснення нею різноманітних потреб.

Проста праця — виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і немає потреби в спеціальному навчанні.

Репродуктивна праця передбачає повторюваність засобів досягнення результатів.

Розумова праця характеризується інформаційними, логічними, творчими елементами і відсутністю прямої взаємодії працівника із засобами праці.

Ручна праця не потребує техніки, інструментів, приладів.

Складна праця — кваліфікована праця, пов'язана із додатковими витратами на навчання робітника.

Ставлення до праці — категорія, яка виражає зв'язок між працівником і суспільством, працівником та працею щодо виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ. Ця категорія охоплює кілька типів відносин: ставлення до праці як суспільної цінності; ставлення до своєї професії; ставлення до конкретних умов, у яких відбувається праця.

Соціально-психологічний клімат — відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми.

Творча праця — передбачає постійний неповторний пошук нових рішень, нового ставлення до наявних проблем, активного розвитку, самостійності та ініціативності.

Трудова адаптація — соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища.

Фізичну працю характеризує безпосередня взаємодія людини із засобами праці, її залучення до технологічного процесу.

Умови праці — сукупність чинників, які впливають на працездатність, здоров'я працівника.

Характер праці — категорія, яка виражає соціальну сутність праці як суспільне значимого процесу.

План семінарського заняття

1. Сутність соціології праці та управління, її об'єкт, предмет.
2. Взаємозв'язок соціології праці та управління й менеджменту.
3. Основні категорії соціології праці та управління.
4. Соціальна сутність праці.
5. Соціальні функції праці.

1. Сутність соціології праці та управління, її об'єкт, предмет. Готуючись до першого питання, зверніть увагу на те, що *соціологія праці та управління* — це галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування й розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Студент має чітко розрізняти предмет та об'єкт соціології праці та управління. Так, *об'єктом соціології праці та управління* є праця як суспільне значиме явище зі всіма її ознаками, завдяки яким вона відрізняється від інших суспільних явищ.

Предметом соціології праці та управління є структура та механізм соціально-трудових відносин, а також соціальні процеси у сфері праці.

Слід усвідомити, що особливості соціологічного вивчення праці полягають насамперед у системності (розгляд соціальних і соціально-психологічних явищ, які відбуваються у процесі праці; в динаміці, зв'язку зі способом життя людини) та комплексності (проблеми праці завжди розглядають у комплексі з іншими чинниками, які впливають на трудову діяльність).

2. Взаємозв'язок соціології праці та управління й менеджменту. При розгляді другого питання слід засвоїти саме сутність поняття «менеджмент».

Менеджмент (від англ. Management — управління, керівництво). Нині менеджмент трактується в таких чотирьох значеннях: як специфічний соціальний і економічний інститут, який впливає на підприємницьку діяльність і породжує специфічний спосіб життя у ринковому суспільстві; як сукупність осіб, зайнятих управлінською працею у сферах приватного та суспільного бізнесу, тобто це своєрідний клас управляючих; як наукова дисципліна, що вивчає проблеми управління суспільним виробництвом; як своєрідне, мистецтво управління, поєднання керівництва виробництвом і практичних зразків ефективного управління, які становлять основу професійної кваліфікації менеджера.

Зверніть увагу на те, що, коли йдеться про взаємозв'язок соціології праці й управління, з одного боку, і менеджменту — з дру-

гого, то мається на увазі третє значення менеджменту (тобто менеджмент як наука управління).

Якщо розглянути предмети цих наук сумісно, то можна зробити такі висновки. Менеджмент, по-перше, пов'язаний лише з проблемами управління виробництвом, по-друге, розглядає ці проблеми комплексно, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, психологічні та інші підходи

Соціологія праці й управління, по-перше, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудових відносин, різноманітні соціальні групи в сфері праці тощо. По-друге, коли вона розглядає проблеми управління, вона це робить, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи принципи, методи, закономірності соціального управління.

Таким чином, слід усвідомити, що предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту — з другого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у відносинах підпорядкованості. Соціологія праці й управління йде попереду менеджменту, вивчає найбільш глибокі загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних інститутів, соціально-трудових відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовуючи ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найбільш ефективні моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.

3. Основні категорії соціології праці та управління. Розгляд даного питання передбачає чітке засвоєння студентом категоріального апарату соціології праці та управління.

Основними категоріями соціології праці є характер праці, її зміст та умови, а також мотивація, адаптація, соціально-психологічний клімат тощо.

Характер праці — категорія, яка виражає соціальну сутність праці як суспільне значимого процесу. Характер праці визначається, з одного боку, особливостями виробничих відносин, з іншого — соціально-економічним становищем учасників суспільного виробництва. Показниками характеру праці є форма власності, ставлення працівників до засобів виробництва та своєї праці, розподільні відносини, соціальні відмінності.

Зміст праці — це узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелекту-

альне напруження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічна оснащеність праці тощо.

Слід усвідомити, що за змістом розрізняють такі види праці: проста й складна, творча та репродуктивна, фізична та розумова, ручна та механізована тощо.

Проста праця — виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і немає потреби в спеціальному навчанні.

Складна праця — кваліфікована праця, пов'язана із додатковими витратами на навчання робітника.

Творча праця — передбачає постійний неповторний пошук нових рішень, нового ставлення до наявних проблем, активного розвитку, самостійності та ініціативності.

Репродуктивна праця передбачає повторюваність засобів досягнення результатів.

Фізичну працю характеризує безпосередня взаємодія людини із засобами праці, її залучення до технологічного процесу.

Розумова праця характеризується інформаційними, логічними, творчими елементами і відсутністю прямої взаємодії працівника із засобами праці.

Ручна праця не потребує техніки, інструментів, приладів.

Наступною категорією є *умови праці* — сукупність чинників, які впливають на працездатність, здоров'я працівника.

Зверніть увагу на те, що ця категорія охоплює соціально-економічні, санітарно-гігієнічні, організаційні та соціально-побутові умови.

До соціально-економічних умов належать тривалість робочого часу та робочого року, оплата та стимулювання праці, кваліфікаційна, спеціальна та загальноосвітня підготовка робітників.

До санітарно-гігієнічних умов належать температурний режим, загазованість, запиленість, забрудненість повітря, освітлення, шум, вібрація тощо.

Організаційні умови характеризують розпорядок праці, забезпечення матеріалами, сировиною та інструментами.

До соціально-побутових умов відносять забезпечення працівників побутовими приміщеннями, їдальнями, медичним і санаторно-курортним обслуговуванням тощо.

Студенту важливо уявити, що соціологія праці та управління вивчає не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні характеристики праці, до яких належать: ставлення до праці, мотивація праці, соціально-психологічний клімат, трудова адаптація тощо.

Ставлення до праці — категорія, яка виражає зв'язок між працівником і суспільством, працівником і працею щодо виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ. Ця категорія декілька типів відносин: ставлення до праці як суспільної цінності; ставлення до своєї професії; ставлення до конкретних умов, у яких відбувається праця.

Мотивація трудової діяльності — зовнішня чи внутрішня спонuka до трудової діяльності задля досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності, способи її ініціювання.

Мотив — свідомий спонукач поведінки та діяльності людини, який зумовлює здійснення нею різноманітних потреб.

Сукупність мотивів створює *мотиваційну сферу особистості*, яка має ієрархічну структуру. Структура мотиваційної сфери залежить від конкретних трудових ситуацій. Серед них: вибір професії, місця роботи; повсякденна праця на підприємстві, конфліктні ситуації; зміни місця роботи чи професії.

Розрізняють кілька груп мотивів. Перша пов'язана з професією і місцем роботи та включає матеріальні мотиви, мотиви сенсу праці, мотиви престижу професії тощо. Друга — це мотиви, пов'язані з реалізацією особистістю засвоєних нею соціальних норм і цінностей (мотиви щодо реалізації значимих цінностей суспільства; мотиви трудової поведінки, пов'язані з засвоєнням норм і цінностей конкретного трудового колективу; мотиви реалізації групових норм; мотиви стандартів трудової поведінки у групі, професійної солідарності, ділового спілкування тощо. Третя група мотивів пов'язана з вибором та обґрунтуванням альтернатив життєвого циклу особи і охоплює мотиви соціальної та професійної мобільності, подолання статусно-ролевого та соціально-психологічного дискомфорту тощо.

У процесі трудової діяльності відбувається взаємодія працівника і колективу, їх пристосування одне до одного (адаптація).

Трудова адаптація — соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища.

Основними видами адаптації працівника є професійна та соціально-психологічна.

Професійна адаптація виявляється в оволодінні професійними вміннями та навичками, формуванні професійно необхідних якостей, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії. *Соціально-психологічна адаптація* полягає в ознайомленні працівника з членами колективу, особливостями міжособистісних стосунків, засвоєнні традицій і цінностей, вимог колективу щодо кожного члена. Показниками соціально-психо-

логічної адаптації є встановлення позитивних взаємин з колегами, безпосереднім керівником тощо.

Соціально-психологічний клімат — відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми.

Слід мати на увазі, що загалом показники соціально-психологічного клімату поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних належать виробничі показники. Вони свідчать, наскільки клімат сприяє виконанню головних завдань колективу. Групу суб'єктивних показників становлять задоволеність працею та різними чинниками виробничого оточення, стабільність колективу, задоволеність стосунками з керівництвом і колегами по роботі, рівень і частота конфліктів

4. Соціальна сутність праці. Вивчаючи матеріали четвертого питання, насамперед слід усвідомити, що праця — основа функціонування та розвитку людського суспільства, умова виникнення та існування людства.

Соціальна сутність праці обумовлена кількома чинниками. По-перше, праця є процесом, який відбувається між людиною і природою, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою та природою. По-друге, людина, впливаючи на природу, використовуючи та змінюючи її для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб, не тільки створює матеріальні та духовні блага, а й змінює власну природу, розвиває здібності та нахили, виробляє соціальне необхідні якості, формує себе як особистість.

Варто зауважити, що праця є фундаментом, на якому базуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Вона змінює становище різних груп працівників, формує їх соціальне та професійне обличчя. В цьому виявляється сутність праці як базового суспільного процесу.

5. Соціальні функції праці. Опрацьовуючи п'яте питання, студенту важливо уяснити, що сутність праці як соціального явища виявляється в її функціях. Найголовніша з них — *створення матеріально-культурних благ, забезпечення суспільства предметами та послугами, які задовольняють потреби людини*. Друга функція — *забезпечення матеріального добробуту працівника і його сім'ї*. Соціально-економічна неоднорідність праці, відмінність у змісті й характері праці визначають відмінність соціальних рис професійно-кваліфікаційних груп робітників. Це зумовлює диференціацію, соціальну неоднорідність і створює основу для формування соціальної структури як конкретного підприємства, так і суспільства загалом.

У зв'язку з цим окреслюється ще одна — *соціально-диференційна функція праці*. З нею тісно пов'язана *статусна функція праці*, яка зумовлена неоднаковим значенням у суспільстві різних видів праці. Ще одна функція праці пов'язана із *формуванням особистості*. Розвиток виробництва не повинен бути самоціллю, він передусім має забезпечувати вільний розвиток сутнісних сил особистості. Праця повинна стати сферою самореалізації, самоствердження людини. Важлива роль належить *ціннісній функції праці*, пов'язаній із формуванням у працівників ціннісних установок, мотиваційної сфери, життєвих цілей та планів на майбутнє.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусії

1. Визначивши предмет дослідження наук «Соціології праці та управління» і «Менеджмент», розкрийте відмінність та взаємозв'язок між ними.
2. Доведіть, що праця є соціальним базовим процесом.
3. У категоріальному апараті соціології праці та управління є такі поняття, як «характер праці» та «зміст праці». Розкрийте сутність цих категорій і зробіть їхній порівняльний аналіз.
4. Важливою характеристикою праці є умови праці. Охарактеризуйте основні різновиди умов праці.
5. У процесі трудової діяльності існує взаємодія працівника і колективу, їх пристосування одне до одного, тобто відбувається трудова адаптація. Дайте характеристику основних видів адаптації.
6. Існують поняття «управління» та «керівництво». Розкрийте відмінність між ними.
7. Для спільної трудової діяльності люди об'єднуються в трудові колективи. Розкрийте основні функції та типи трудових колективів.
8. У трудових колективах виникають соціально-трудова відносини. Назвіть суб'єктів соціально-трудова відносин і дайте характеристику основних типів соціально-трудова відносин.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Значення соціології праці та управління у вирішенні соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства.
2. Проблеми функціонування трудових організацій різних форм власності за ринкових умов.
3. Проблеми формування трудової мотивації в сучасних умовах господарювання.

4. Соціальні інститути у сфері праці.
5. Соціально-трудова відносина і процеси у сфері праці.
6. Праця як цінність в уяві сучасної молоді.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Що вивчає соціологія праці та управління? Охарактеризуйте її предмет та об'єкт.
2. У чому особливість соціологічного підходу до вивчення праці?
3. Назвіть існуючі види праці і дайте їхню характеристику?
4. Охарактеризуйте об'єктивні і суб'єктивні характеристики праці.
5. Дайте визначення мотиваційній сфері особистості. Які види мотивів ви знаєте?
6. Які соціальні функції виконує праця в суспільстві?
7. Які особливості соціологічного вивчення трудового колективу?
8. Які існують методи і стилі керівництва?
9. Чим відрізняється соціальне прогнозування від соціального планування?
10. Яка роль соціальних технологій в управлінні соціальними процесами?

Література до теми

1. Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадєєва Г. С. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія праці: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. — К.: КНЕУ, 2005. — 204 с.
3. Димитрова Л. М. Соціологія управління та організацій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — 2-ге вид., виправ. і доп. — К.: Політехніка НТТУ «КПІ», 2005. — 156 с.
4. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Каравела, 2008. — 544 с.
5. Малахова Ж. Д., Огаренко В. М. Соціологія праці: Навчальний посібник для студентів вузів. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 304 с.
6. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге — К.: Атіка, 2007. — 480 с.
7. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
8. Соціологія: підручник / За ред. Пічі В. М. — 4-тє вид., випр. — Л.: Магнолія 2006, 2007. — 278 с.

Тема 9

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Методичні поради до вивчення теми: нині як в Україні, так і в усьому світі спостерігається включення у політичну діяльність значної кількості громадян і виникнення нових політичних реалій. Це вимагає наукового аналізу сучасних політичних процесів, у дослідженні яких велику роль відіграє соціологія політики.

Розпочинаючи вивчення даної теми, слід з'ясувати сутність соціології політики, розглянути її основні категорії (влада, політичний інтерес, політична свідомість, політична поведінка, політичні відносини тощо) та галузі (соціологію влади, соціологію держави, соціологію політичних партій і партійних систем). При цьому студент має приділити увагу вивченню специфіки влади, її основних ознак та форм (політичної та державної), також розкриттю сутності, ознак, форм (державне правління, державний устрій, політичний режим) і функцій держави.

При подальшому опрацюванні теми студенту необхідно уявити зміст поняття «політика», охарактеризувати її структуру (політичне життя, політична діяльність, політична сфера, політичні відносини та ін.). Аналізуючи сутність політики, студент має усвідомити, що політика є явищем соціальним, тобто здійснюється виключно соціальними суб'єктами (окремими індивідами, соціальними спільнотами і соціальними організаціями), виключно по відношенню до соціальних суб'єктів і виключно в інтересах окремих соціальних суб'єктів.

Важливим при вивченні теми є також з'ясування значення політики як соціального інституту в суспільстві. Розумінню цього сприяє розгляд функцій політики в життєдіяльності суспільства.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: наукові ознаки соціології політики (предмет, об'єкт, основні категорії та функції), найважливіші галузі соціології політики, а також соціальну сутність, структуру і функції політики, сутність та основні елементи політичної системи суспільства.

Після опанування теми студент вмітиме: на основі здобутих знань аналізувати політичні процеси та відносини, зміст політики і політичної діяльності різних політичних груп, а також політичні

реалії як в Україні, так і в усьому світі, проблеми міжнародних і міжнаціональних конфліктів.

Термінологічний словник

Влада — це реальна здатність соціального суб'єкта здійснювати волю над іншими людьми, реальна здатність змінювати під своїм впливом за допомогою різних засобів поведінку інших людей. До засобів здійснення влади належать закон, насильство, авторитет, переконання.

Державна влада — це організація державою політичного управління суспільством. Це вища влада щодо інших видів влади у всіх соціальних утвореннях як за обсягом, так і за засобами впливу.

Держава — це форма відносин між людьми, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально-неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загально соціальних потреб.

Державне правління — це організація верховної влади, порядок утворення її органів, їх взаємовідносини з населенням.

Державний устрій — це територіальний устрій держави, характер взаємовідносин між складовими частинами, а також кожної із них з державою в цілому.

Засоби влади — це сукупність можливостей здійснювати політику й владу та використовувати їх в інтересах суспільства або певних суспільних сил.

Політика — (грец. вміння керувати державою) — це сфера діяльності людей, класів, соціальних груп, націй, яка пов'язана з завоюванням, утриманням і використанням влади, насамперед державної. Ядром політики є влада.

Політичний інтерес — узагальнені потреби, ідеальні прагнення індивідів і соціальних груп задовольнити свої вимоги у різних сферах життя суспільства, в першу чергу в політичній.

Політична свідомість — це теорії, ідеї, погляди та інші компоненти суспільної свідомості, в яких індивід, соціальна група, клас, нація, суспільство в цілому усвідомлюють свої політичні інтереси, формують політичні цілі і завдання.

Політична поведінка — це активність індивідів, груп, організацій у сфері політичних відносин, пов'язана з впливом на владу чи протидією її реалізації.

Політичні відносини — це вид соціальних відносин, що проявляється у взаємодії різних соціальних спільностей (націй, народів, класів) і створених ними організацій у процесі формування, утвердження і реалізації політичної влади.

Політичний режим — це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада.

Політична партія (від лат. *partio* — частина, відділ) — це стійка політична організація, яка об'єднує людей із спільними інтересами, вираженими в програмних документах з метою їх реалізації шляхом заволодіння владою і здійснення керівництва країною.

Партійна система — сукупність відносин між легально діючими політичними партіями.

Політичне життя — це частина суспільного життя, пов'язана з політичною владою й реалізацією соціальних інтересів, основним змістом якої є усвідомлена й цілеспрямована політична діяльність людей.

Політична діяльність — це сукупність дій по здійсненню політичних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, організацій, органів, інших соціальних спільностей і окремих індивідів у реалізації своїх політичних інтересів із приводу завоювання, використання й утримання влади.

Політична сфера — це сфера громадського життя, що охоплює всі політичні відносини суспільства: взаємини країн, класів, націй, соціальних груп і прошарків із приводу завоювання, утримання, використання й впливу на владу, діяльність з розбудови державної влади, участі в справах держави, визначенню цілей, змісту та засобів її політики.

Політична система суспільства — це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою державних, партійних і громадських організацій та органів, за допомогою яких відбувається завоювання, утримання і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури.

План семінарського заняття

1. Предмет, категорії і функції соціології політики.
2. Галузі соціології політики.
3. Соціальна сутність, структура і функції політики.
4. Політична система суспільства та її елементи.

1. Предмет, категорії і функції соціології політики. Вивчаючи перше питання, слід уявити, що *соціологія політики* — це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає соціальні механізми функціонування влади, вплив суспільства та окремих соціумів на політичні процеси, взаємозалежність політичного життя та інших сфер суспільного життя, політичних та інших соціальних інститутів.

Варто зауважити, що сферою соціологічних досліджень політичного життя є функціонування влади та обумовлених нею соціальних процесів, діяльність політичних партій та організацій, політичної поведінки різних категорій людей та різні аспекти взаємовідносин держави і суспільства. Соціологія політики вивчає наслідки соціаль-

них змін, а також вплив політичних інститутів на соціальні процеси і структури. Зверніть увагу, що соціологія політики на відміну від політології, завжди вивчає політичні процеси та явища, опираючись на такі характерні соціальні риси, як-то тип суспільства, його соціальна структура та соціальна стратифікація, характер соціальних інститутів і соціальних відносин, політична свобода та активність окремих індивідів. Політика як явище йде від людей і застосовується до людей. Тому велике значення у дослідженні політичних процесів з соціологічного кута зору є врахування таких явищ, як політична активність соціумів, а також рівень обізнаності громадян з політичними процесами у суспільстві, їх розуміння. Інакше кажучи, соціологічні дослідження політики є неможливими без врахування таких аспектів як політична свідомість та політична поведінка.

При подальшому розгляді питання студент має чітко усвідомити, що *предметом соціології політики* є політична свідомість і поведінка людей, які втілюються у діяльності держав і громадсько-політичних організацій, а також механізм впливу соціальних спільностей та утворених ними політичних інститутів на процеси функціонування політичної влади.

Наступним кроком розгляду даного питання є з'ясування сутності *основних категорій* соціології політики. До них належать політика, влада, політичний інтерес, політична свідомість, політична поведінка, політичні відносини.

Політика — (грец. вміння керувати державою) — це сфера діяльності людей, класів, соціальних груп, націй, яка пов'язана з завоюванням, утриманням і використанням влади, насамперед державної. Ядром політики є влада.

Влада — це реальна здатність соціального суб'єкта здійснювати волю над іншими людьми, реальна здатність змінювати під своїм впливом за допомогою різних засобів поведінку інших людей. До засобів здійснення влади належать закон, насильство, авторитет, переконання.

Політичний інтерес — узагальнені потреби, ідеальні прагнення індивідів і соціальних груп задовольнити свої вимоги у різних сферах життя суспільства, в першу чергу в політичній.

Політична свідомість — це теорії, ідеї, погляди та інші компоненти суспільної свідомості, в яких індивід, соціальна група, клас, нація, суспільство в цілому усвідомлюють свої політичні інтереси, формують політичні цілі і завдання.

Політична поведінка — це активність індивідів, груп, організацій у сфері політичних відносин, пов'язана з впливом на владу чи протидією її реалізації.

Політичні відносини — це вид соціальних відносин, що проявляється у взаємодії різних соціальних спільностей (націй, народів, класів) і створених ними організацій у процесі формування, утвердження і реалізації політичної влади.

Студенту також слід приділити увагу *функціям* соціології політики в суспільстві, а саме: *теоретико-пізнавальній*, що пов'язана з виробленням наукової інформації про політичні процеси та явища; *прогностичній*, яка проявляється у прогнозуванні політичних змін, виділенні зон політичної напруги, запобіганні можливим конфліктам; *прагматичній*, пов'язаній з розробкою шляхів, методів, способів забезпечення соціальної злагоди різних соціальних груп, рухів, сил; розробкою технологій запобігання кризовим ситуаціям; пошуком шляхів виходу із конфліктів, що виникли; *соціалізацій*, що пов'язана з залученням громадян до демократичної системи політичних цінностей.

2. Галузі соціології політики. При розгляді другого питання слід дати характеристику основних галузей соціології політики.

1. Соціологія влади. Студент має чітко засвоїти: *влада* — це одне з основних понять політичної науки, що означає відносини залежності між людьми, у яких одні можуть здійснювати свою волю, нав'язуючи її оточуючим. Іншою ознакою влади є її верховенство і монопольне право суб'єктів влади приймати авторитарні рішення, тобто рішення, обов'язкові й значимі для всіх. Запам'ятайте, основними формами влади є державна, влада в політичних партіях і громадських організаціях. Основною серед них є влада державна, так як вона розповсюджується не на окрему соціальну групу, а на усе суспільство в цілому.

Слід уяснити, що *державна влада* — це організація державою політичного управління суспільством. Це вища влада щодо інших видів влади у всіх соціальних утвореннях як за обсягом, так і за засобами впливу. Державна влада поширюється на всі сфери громадського життя й здійснюється державою за допомогою спеціального апарата примусу, володіє монопольним правом видавати нормативні акти, обов'язкові для всього населення держави, містить у собі такі різновиди влади, як верховна, законодавча, судова, військова тощо.

Студенту необхідно звернути увагу на існуючі *засоби влади*, тобто сукупність можливостей здійснювати політику й владу та використовувати їх в інтересах суспільства або певних суспільних сил. Передусім, виділяють засоби, які становлять політичну практику, узагальнену в поняттях організації, регулювання, контролю, управління. Це засоби, породжені суспільством, але зовнішні стосовно

політики (культурні й соціальні норми, традиції, віра, ідеологія, суспільний настрій), і засоби, що виникають у сфері політики, створювані й застосовувані владою (тобто всі види управлінських нормативних актів — накази, розпорядження, постанови тощо).

Далі слід усвідомити, що сутність влади розкривається в її *функціях*, а саме: формування політичної системи суспільства; організація політичного життя, політичних відносин, які містять у собі відносини між державою й суспільством, суспільними групами й прошарками, політичними інститутами, апаратом і органами державного управління, партіями, громадянами тощо; управління справами суспільства й держави на різних рівнях; контроль політичних і інших відносин і як наслідок — створення певного, характерного для того або іншого суспільства типу правління, політичного режиму й державного ладу (монархічного, республіканського), відкритого або закритого суспільства, політичної системи суспільства, що відповідає характеру політичних відносин у державі.

2. *Соціологія держави*. Слід уявити, що соціологія держави — це галузь соціології політики, яка вивчає проблеми походження, розвитку і функціонування державної влади, її вплив на соціальні процеси, що відбуваються в політичному житті суспільства.

Студент має запам'ятати, що *держава* — це форма відносин між людьми, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально-неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загально соціальних потреб.

Сутність держави відбивається в її характерних *ознаках*, серед яких можна виділити: територію — відокремлена кордонами частина земної кулі, на яку поширюється суверенітет держави і в межах якої населення перетворюється у громадян; публічний характер влади, що втілюється в державно-правових інститутах, відокремлених від населення, має призначення здійснювати політичну владу та регулювати соціальні відносини; суверенітет — політико-правова властивість держави, що виявляється в її верховенстві, незалежності, єдності; механізм держави, тобто система органів і організацій, що створюються державою для реалізації її функцій і завдань; правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які розробляє і охороняє держава і які визначають сфери соціальних відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільстві і визначають можливі покарання за порушення цих встановлених правил; система податків — платежів обов'язкового характеру

загальнодержавного чи місцевого значення, що встановлюються для утримання державного апарату, а також для виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Далі необхідно зосередитися на *функціях* держави в суспільстві. Основними серед них є такі:

1. За соціальним значенням державної діяльності: основні (оборона країни, захист правопорядку, законності, охорона прав і свобод громадян); додаткові, що є складовими елементами основних функцій, але сутності держави не розкривають (наприклад, зміцнення збройних сил у складі функції оборони країни).

2. За сферами діяльності: внутрішні — регулювання політичного, економічного і духовного життя, соціальний захист населення, охорона та раціональне використання природних ресурсів, сприяння розвитку освіти і науково-технічного прогресу; зовнішні — оборона країни, підтримання міжнародного миру, забезпечення співробітництва з іншими народами та ін.

3. За тривалістю та здійсненням їх у часі: постійні, що здійснюються протягом усього часу існування держави; тимчасові, що здійснюються протягом певного періоду існування держави.

4. За сферами здійснення: політичні, економічні, соціальні, гуманітарні та ін.

Студент повинен звернути увагу на те, що окремим предметом у сфері соціологічних досліджень держави є її форма. Форма держави поєднує три елементи: державне правління, державний устрій, політичний (державний) режим.

Державне правління — це організація верховної влади, порядок утворення її органів, їх взаємовідносини з населенням. Існують такі форми правління, як монархія і республіка. В монархії державна влада зосереджена в руках однієї особи (монарха) і передається спадково; в республіці всі верховні державні органи обираються на певний строк.

Державний устрій — це територіальний устрій держави, характер взаємовідносин між складовими частинами, а також кожної із них з державою в цілому. За територіальним устроєм держави поділяються на: прості (унітарні), на території яких, як правило, немає жодних автономних утворень; складні, які в свою чергу поділяються на федерації, де існують автономні утворення, в яких діють закони і розпорядження як всієї держави, так і ті, що прийняті місцевими органами влади; конфедерації — тимчасово утворені державні об'єднання шляхом добровільного злиття кількох незалежних держав; імперії — складні держави, утворені насильницьким приєд-

нанням до держави інших територій, що входять до її складу з моменту приєднання і підпорядковуються їй.

Політичний режим — це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада. Розрізняють такі політичні режими: тоталітарний, що характеризується відвертою терористичною диктатурою, насильством, злочинними діями проти свого народу, прийняттям недемократичних законів тощо; авторитарний, за якого вся повнота влади зосереджується в руках небагатьох людей, чії закони і розпорядження носять антидемократичний характер, часто характерним є прийняття фіктивних законів, методом завоювання довіри мас є брехливі обіцянки; демократичний, за якого вся влада зосереджена в руках народу.

3. *Соціологія політичних партій і партійних систем.* Варто зазначити, що соціологія політичних партій і партійних систем — це галузь соціології політики, яка досліджує причини утворення політичних партій, механізми розвитку і функціонування партій і партійних систем.

Основним предметом дослідження даної галузі соціології політики є вивчення тенденцій функціонування і змісту діяльності політичних партій і партійних систем.

Слід засвоїти, що *політична партія* (від лат. *partio* — частина, відділ) — це політична організація, найбільш політично активна й організована частина соціальної спільності, класу, що покликана виражати й захищати інтереси цієї спільності, здійснювати практичну роботу з їх задоволення. Основа діяльності будь-якої політичної партії — боротьба за завоювання політичної влади в державі й реалізація своїх програмних концепцій (економічних, ідейно-теоретичних, політичних) за допомогою законодавчої, виконавчої й судової влади.

Зверніть увагу на те, що на відміну від політичних рухів, політичні партії є більш організованим політичним об'єднанням громадян. Вищий ступінь організації партій у порівнянні з політичними рухами виявляється в тому, що партії завжди мають чітку внутрішню структуру: керівні органи (з'їзд, правління, голова, ревізійна комісія) та рядові члени партії; мають фіксоване членство — кожен член зафіксований у списку партії, і, як правило, має партійний квиток; основні цілі та завдання партії, способи діяльності та самоуправління оформлені документально — записані в статуті та програмі партії; єдиним методом боротьби за втілення нових соціально-політичних умов є боротьба за владу та її використання.

Таким чином, політична партія — це політичний рух з високим ступенем організації. Політична партія — це стійка політич-

на організація, яка об'єднує людей із спільними інтересами, вираженими в програмних документах з метою їх реалізації шляхом заволодіння владою і здійснення керівництва країною.

При розгляді цього питання доцільно зупинитися на *видах* політичних партій, які можна класифікувати таким чином:

1. За соціальною базою: класові (робітничі, селянські, буржуазні); міжкласові (буржуазно-поміщицькі); партії класоподібних груп (партії інтелігенції та інших міжкласових прошарків); національні; народні тощо.

2. За способом формування і поповнення: кадрові, в яких, як правило, перебуває відносно незначна кількість політично активних членів; масові — об'єднують широкі маси населення.

3. За умовами функціонування: легальні (дозволені правлячою верхівкою і зареєстровані); нелегальні.

4. По відношенню до існуючої влади: правлячі — ті, що перебувають при владі; опозиційні — партії, що протидіють правлячим.

5. За формами боротьби: консервативні, радикальні, реформістські, революційні, контрреволюційні.

6. За ідеологією: консервативні, ліберальні, соціалістичні, комуністичні, демократичні та інші.

Студент має уявити, що сукупність відносин між легально діючими політичними партіями називається *партійною системою*. Можна виділити такі типи партійних систем: 1. Однопартійна система, для якої характерна провідна роль у суспільстві однієї партії. 2. Двопартійна система, де дві партії по черзі змінюють одна одну при владі. 3. Багатопартійна система, де вплив на суспільство мають більш ніж дві партії.

3. Соціальна сутність, структура і функції політики. Вивчаючи матеріали третього питання студент, насамперед, має усвідомити, що політика є явищем соціальним, тобто здійснюється виключно соціальними суб'єктами (окремими індивідами, соціальними спільностями і соціальними організаціями), виключно по відношенню до соціальних суб'єктів і виключно в інтересах окремих соціальних суб'єктів. І хоча елементи підкорення — панування, що є зовнішнім виявом політики, існують і в тваринному світі, проте у тварин такі відносини здійснюються на основі інстинкту, є несвідомими і незворотними. У соціальному ж світі панування і підкорення здійснюються свідомо, не на основі інстинктів, а на основі політичних потреб та інтересів. Отже, політика — суто соціальне явище.

Слід зазначити, що політика як сфера життєдіяльності суспільства має складну *структуру* і охоплює такі поняття, як політичне

життя, політична діяльність, політична сфера, політичні відносини та ін.

Політичне життя — це частина суспільного життя, пов'язана з політичною владою й реалізацією соціальних інтересів, основним змістом якої є усвідомлена й цілеспрямована політична діяльність людей. Внутрішній зміст політичного життя становлять відносини влади на різних рівнях організації суспільного ладу

Політична діяльність — це сукупність дій по здійсненню політичних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, організацій, органів, інших соціальних спільностей і окремих індивідів у реалізації своїх політичних інтересів із приводу завоювання, використання й утримання влади.

Політична сфера — це сфера громадського життя, що охоплює всі політичні відносини суспільства: взаємини країн, класів, націй, соціальних груп і прошарків із приводу завоювання, утримання, використання й впливу на владу, діяльність з розбудови державної влади, участі в справах держави, визначенню цілей, змісту й засобів її політики. Організаційною основою політичної сфери служить політична система, що охоплює соціальні інститути й організації, які, взаємодіючи, виконують політичні функції на єдиній конституційній основі.

Політичні відносини — це стійкі політичні зв'язки й взаємодії, які складаються у зв'язку з функціонуванням політичної влади. Це відносини політичних діячів, керівників і маси, еліти й електорату (виборців), еліти й контреліти, лідерів і груп підтримки та ін.

Важливо звернути увагу на той факт, що політика є організованою і цілеспрямованою діяльністю соціальних суб'єктів, що передбачає узгодження їхніх інтересів, встановлює тісні соціальні зв'язки та відносини між ним. Усе це означає, що політика є соціальним інститутом. Як соціальний інститут політика покликана виконувати в суспільстві ряд важливих *функцій*: ціннісно-орієнтаційну — політика виражає інтереси соціальних груп, дає поштовх до визначення колективних цілей, програм суспільного розвитку; управлінську — політика здійснює керівництво політичними й суспільними процесами в інтересах окремих соціальних груп і суспільства в цілому, дозволяє вирішити соціальні й політичні протиріччя, інноваційну, сутність якої полягає у сприянні реалізації певних інтересів, цілей і завдань. Саме політика створює нові форми організації, забезпечує зміну й розвиток суспільства; інтегруючу — здійснюючи управління різними сферами життя суспільства, політика як соціальний інститут інтегрує розвиток різних сфер суспільства; прогностичну — політика розробляє визначення перспектив суспільного розвитку,

створення різноманітних моделей майбутнього стану економічної, політичної системи тощо.

4. Політична система суспільства та її елементи. При опрацюванні даного питання слід мати на увазі, що *політична система суспільства* — це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою державних, партійних і громадських організацій та органів, за допомогою яких відбувається завоювання, утримання і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури.

Сутність політичної системи виявляється в її соціально-політичних *функціях*, до яких належать: забезпечення формування і здійснення політичної (у тому числі й державної) влади; зв'язок і взаємозалежність політичної системи з іншими системами суспільного життя (економічною, правовою, інформаційною тощо); постійний і істотний вплив на всі сфери суспільного життя, причому цей вплив є значно глибшим, ніж вплив будь-якої іншої соціальної системи, адже від прийняття тих чи інших політичних рішень залежить не лише стан політичного життя, а й стан економіки, культури, духовної сфери.

Ще одним важливим моментом усвідомлення сутності політичної системи суспільства є розгляд її основних *елементів*, до яких можна віднести:

1. Політичну владу. Адже саме влада є об'єктом будь-якої політичної системи, діяльність якої обов'язково спрямована на утвердження і функціонування політичної і державної влади.

2. Політичні відносини. Адже всі елементи політичної системи перебувають у постійному взаємозв'язку і взаємодії між собою, є суб'єктами політичних відносин.

3. Інститути політичної системи. Саме вони є основними складовими політичної системи. До них належать держава та її органи, політичні партії, громадсько-політичні об'єднання, політичні рухи, релігійні конфесії.

4. Політичну культуру. Адже функціонування будь-якої політичної системи здійснюється на основі того рівня політичної культури, якого досягло суспільство.

5. Політичні комунікації. Це ті засоби, через які відбувається взаємозв'язок між всіма політичними інститутами, а також відбувається інформування суспільства про стан політичної системи і політичного життя. До таких комунікацій відносяться слухання справ на відкритих засіданнях; засоби масової інформації, Інтернет тощо.

Таким чином, політичне життя є багатогранним і стосується всіх соціальних систем, соціальних спільностей і соціальних ін-

ститутів, взагалі кожного з нас. Тому вивчення соціальних аспектів політики є важливим завданням сучасної соціології.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Однією з галузей соціології політики є соціологія влади. Назвіть ознаки та основні форми влади.

2. Чи згодні ви з твердженням, що політика є соціальним інститутом? Відповідь обґрунтуйте.

3. Як відомо, держава — це форма відносин між людьми, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально-неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальної соціальних потреб. Дайте характеристику ознак держави.

4. Як відомо, форма держави поєднує три елементи: державне правління, державний устрій, політичний режим. Охарактеризуйте ці поняття.

5. Політична партія — це стійка політична організація, яка об'єднує людей із спільними інтересами, вираженими в програмних документах з метою їх реалізації шляхом заволодіння владою і здійснення керівництва країною. Назвіть і дайте характеристику основним видам політичних партій.

6. Зробіть порівняльний аналіз політичних партій і політичних рухів. Назвіть основні відмінності між ними.

7. Дайте визначення партійної системи та назвіть основні типи партійних систем.

8. Проаналізуйте партійну систему сучасної України.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Особливості соціально-політичного розвитку сучасної України.

2. Соціальний вияв політичного відчуження.

3. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні.

4. Проблеми взаємовідносин політики з іншими сферами суспільства.

5. Особливості функціонування політичної влади в Україні.

6. Особливості політичної культури сучасного українського суспільства.

7. Демократія і політичні партії.
8. Соціальні функції політичної влади в сучасній Україні.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Що вивчає соціологія політики? У чому полягає відмінність її предмета від політології?
2. На які галузі поділяється соціологія політики? Охарактеризуйте ці галузі.
3. Які основні категорії соціології політики ?
4. Чому політика вважається соціальним явищем?
5. Назвіть та охарактеризуйте структурні елементи політики як сфери життєдіяльності суспільства.
6. Які функції виконує політика в суспільстві?
7. У чому полягає сутність держави? Які ознаки держави?
8. Виберіть правильну відповідь. Політична партія — це: а) структурно неоформлене об'єднання громадян, яке має тимчасовий характер і спрямоване на виконання певних завдань; б) об'єднання, яке створюється при державному органі та є формою прояву громадської активності мас; в) об'єднання різних соціальних сил для реалізації поставленої мети.
9. Які існують види політичних партій?
10. Які основні елементи політичної системи суспільства? Дайте їхню характеристику.

Література до теми

1. *Барматова С. П.* Політична соціологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2003. — 252 с.
2. *Білоус В. С.* Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посібник. — К., 2002. — 140 с.
3. *Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадєєва Г. С.* Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
4. *Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І.* Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Каравела, 2008. — 544 с.
5. *Сірий Є. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник. — Вид. 2-ге. — К.: Атіка, 2007. — 480 с.
6. Соціологія: підручник. За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Методичні поради до вивчення теми: з кінця XX ст. для багатьох країн, у тому числі і для України, релігія стає важливим фактором соціально-економічного розвитку. Вона допомагає віруючим навіть у скрутних ситуаціях ставити на перше місце духовні потреби, вірити в справедливість і чесність, завдяки чому формувати певну соціальну поведінку. Релігійні цінності, що відбиваються в поведінці та економічній діяльності людей, є релігійними факторами соціально-економічного розвитку.

Вивчення даної теми слід починати із визначення предмету і об'єкту соціології релігії, враховуючи, що центральною темою соціології релігії є взаємодія релігії та суспільства.

Головну увагу при подальшому опрацюванні матеріалів теми варто приділити усвідомленню сутності релігії як соціального явища, аналізу еволюційних форм релігії (примітивних, архаїчних, історичних, ранніх сучасних та сучасних релігій), а також характеристиці структурних елементів релігії як найдавнішого соціального інституту (релігійних організацій, релігійної свідомості, релігійної психології, релігійної діяльності та релігійних відносин).

Розумінню теми також сприяє усвідомлення студентом сутності різних процесів розвитку релігійності в суспільстві (секуляризації, сакралізації та екуменізму).

Для з'ясування ролі релігії в суспільному житті необхідно приділити увагу розкриттю змісту основних функцій релігії.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: роль і місце соціології релігії серед інших наук, предмет, об'єкт та рівні наукового знання соціології релігії; соціальну сутність, еволюційні форми та функції релігії в суспільстві, структуру релігії як соціального інституту, відмінність між процесами сакралізації та секуляризації.

Після опанування теми студент вмітиме: на основі здобутих знань аналізувати сучасну соціально-релігійну ситуацію як в Україні, так і в світі, тенденції розвитку сучасних релігій, причини виникнення міжрелігійних конфліктів, застосовувати на прак-

тиці положення Законодавства України про свободу совісті і віросповідань, виховувати в собі та інших толерантність по відношенню до інших релігій, самостійно обирати світоглядні позиції стосовно процесів у релігійній сфері.

Термінологічний словник

Деномінація — релігійна організація сучасного типу, що виникла внаслідок поширення ідей релігійного плюралізму, відрізняється віротерпимістю, відсутністю твердої дисципліни, тиску догматики, розподілу на священство і мирян. Деномінація є проміжною ланкою між церквою і сектою, а її ідейні, культові та організаційні принципи формуються в конфронтації до церкви і секти.

Культ — релігійні дії віруючих (поклони, вставання на коліна, складання рук, хресне знамення тощо при молитвах, а також символічні боготворчі акти — чин богослужби, обряд, проповідь, жертви, таїнства).

Релігія — система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, зумовлених вірою в існування надприродного, священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, звичаях, розпорядженнях, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Релігійна група — це соціальна спільнота, що утворюється в процесі відправлення релігійних обрядів.

Релігійна організація — форма соціальної організації, об'єднання послідовників певного віросповідання. Її характеризують ієрархічність соціальних статусів учасників.

Релігійна свідомість — сукупність вірувань (віросповідань), що встановлюють зв'язок між людською натурою, навколишньою природою і надприродними силами, яких віруючі вважають священними.

Релігійна психологія — своєрідна спрямованість психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надій на надприродні об'єкти — Бога, духів тощо.

Релігійна діяльність — це реальна поведінка віруючих, у якій реалізується релігійна свідомість. Існує вона в культовій і позакультовій формах. Може бути груповою та індивідуальною.

Релігійність населення — ступінь засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їх вплив на поведінку віруючих релігійної спільноти.

Ритуал — система символічних актів, зумовлених певними правилами і пов'язаних з конкретним релігійним вченням.

Секта — нечисленна релігійна група, часто опозиційна щодо певної релігії, в якій домінують безпосередні особисті стосунки між віруючими.

Секуляризація — це процес руйнування релігійних вірувань, масовий відхід різних груп населення, особливо молоді, від релігії та церкви.

Сакралізація — процес, протилежний секуляризації, тобто зворотний рух у релігійній свідомості людей, що проявляється в наростанні масштабів і ступеня релігійності населення.

Церква — велика група віруючих, яка тяжіє до універсальності та інституціоналізації. Церква як релігійна організація дотримується єдиного символу віри (віровчення), що визначає релігійну етику та діяльність, систему управління життєдіяльністю, поведінкою віруючих.

План семінарського заняття

1. Предмет і об'єкт соціології релігії.
2. Роль і місце соціології релігії серед інших наук.
3. Релігія як соціальне явище.
4. Еволюційні форми релігії.
5. Релігія як соціальний інститут.
6. Функції релігії.
7. Поняття «сакралізації» та «секуляризації».

1. Предмет і об'єкт соціології релігії. Вивчаючи перше питання, слід уяснити, що *соціологія релігії* — спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Предмет соціології релігії охоплює соціально-релігійні взаємозв'язки, що виникають між людьми згідно з їх місцем та роллю в соціальній підсистемі «релігія», а також взаємодію релігійних та інших соціальних відносин. *Об'єктом соціології релігії* є релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце у духовному житті суспільства.

Зверніть увагу на те, що центральною темою соціології релігії є взаємодія релігії та суспільства. Соціологія концентрується на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку. Її цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не сутнісні особливості конкретної релігії. Вона залишає поза межами дослідження об'єкт, на який спрямована суб'єктивна релігійна поведінка — надприродне, Бог, трансцендентне.

Однією з головних проблем соціології релігії є з'ясування того, що належить до поняття «релігія». Розглядаючи релігію як соціальний феномен, соціологія релігії висвітлює її соціальні аспекти: як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути, завдяки чому вони функціонують або припиняють існування; які стосунки між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що належить до ритуальних дій тощо.

Студенту слід усвідомити, що релігія за своєю сутністю є метасоціальною. Тому її не можна ідентифікувати з віруваннями,

ритуалами та інститутами, що змінюються, будучи складовою соціальної реальності. Її слід усвідомлювати як «союз людини з Богом». Відповідно до цього соціологія релігії вивчає не релігію як таку, а лише її соціальні вияви.

Запам'ятайте, у соціології релігії виділяють такі рівні знання: 1) система фундаментальних положень, що розкривають суть релігії, її відношення до економічного базису, її соціальні корені тощо; 2) система знань, яка характеризується меншим ступенем узагальнення в порівнянні з першим рівнем. До понять цього рівня відносяться «структура релігії», «функції релігії», «рівні релігійної свідомості», «культ», «релігійна група», «секта», «церква» і т. ін.;

3) сукупність понять, що інтерпретуються, та емпіричних узагальнень: «релігійність», «критерії релігійності», «стан релігійності», «відношення людей до релігії та атеїзму» і т. ін.

2. Роль і місце соціології релігії серед інших наук. Розглядаючи друге питання, необхідно уяснити, що соціологія, релігієзнавство, історія, психологія, філософія майже всі науки, які мають справу з людиною та її культурою, так або інакше аналізують релігію.

Студенту слід звернути увагу на той факт, що релігія є складним, поліструктурним явищем. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, тому існують різні підходи і засоби її дослідження багатьма науками.

Так, предметом вивчення релігієзнавства є власне релігія, тобто сукупність різноманітних засобів осмислення релігійного феномена.

Психолог має справу з релігією як психічним феноменом, а не соціальним, тобто його цікавлять не процеси, які відбуваються в суспільстві під впливом релігії, не функції, які виконує релігія в суспільстві, а суб'єктивний бік релігії — релігія у контексті людської психіки.

Соціологія ж релігії — одна з багатьох наук, які займаються вивченням релігійного феномена в різноманітних його аспектах. Соціологія концентрує свою увагу на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку. Соціолог повинен при цьому спиратися й на історичні дані, але, на відміну від історика, його цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не те, що є неповторним у тій чи іншій релігії.

Слід зазначити, що принцип опори на емпіричні дані є загальним для всіх наук про релігію, у тому числі й соціології. Водночас він є своєрідною межею, що розділяє соціологічне ви-

вчення релігії від філософського чи теологічного. Соціолог, вивчаючи релігію, має справу з тим, що доступне для чуттєвого сприйняття. Тому до релігії як предмета соціологічного аналізу він не відносить надприродне, а обмежується тільки емпіричними даними.

Соціолог займається тим, що можна спостерігати і перевірити. Він не задовольняється загальним враженням або теологічними аргументами на підтвердження, наприклад, тези про те, що релігійна віра зумовлює моральні засади людської поведінки. Тільки емпіричні дані можуть підтвердити або спростувати це твердження. Соціолог повинен отримати ці дані, і, тільки володіючи ними, будувати теоретичні моделі.

Плідність соціологічного аналізу релігії значною мірою залежить від того, наскільки ефективно він використовує дані, отримані в результаті дослідження релігії історією, антропологією, етнологією, психологією, філософією тощо. В свою чергу, соціологічна концепція релігії сприяє розвитку досліджень в інших наукових дисциплінах.

3. Релігія як соціальне явище. Готуючись до третього питання, зверніть увагу на те, що релігія є комплексом вірувань та практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються з реальністю, яка перебуває за межами їх повсякденного досвіду. Вона складається з вірувань (міфів), ритуалів (культів), етосу (схильностей і моральних цінностей), світогляду, системи символів. Релігію тлумачать і як соціальний феномен, і як спільноту людей, поєднаних вірою.

Студенту варто усвідомити, що найчастіше в соціології поняття «релігія» вживається в таких значеннях:

1. Сукупність поглядів на світ і людину в її ставленні до Бога; знання, що не потребують доведень, а приймаються на віру. Це — світоглядний компонент релігії.

2. Взаємозалежна щодо священного» система емоційно забарвлених переконань і дій, що виражають ставлення до надприродних сил, які панують над людьми в їх повсякденному житті (релігійний культ), визначають позицію і вчинки в особистому та громадському житті. Таким є діяльний, культовий компоненти релігії.

3. Сукупність заповіданих Богом ідеалів, цінностей, норм, правил поведінки, які повинна сповідувати релігійна людина. У цьому виявляє себе нормативний компонент релігії.

4. Об'єднання релігійних людей у громади й організації (церква, секта, особливі групи професійних служителів культу), їх адміністративно-територіальні одиниці (наприклад, епар-

хія в християнській церкві). Йдеться про організаційний компонент релігії.

Згідно з цими підходами можна дати таке тлумачення релігії як соціального феномену. *Релігія* — система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, зумовлених вірою в існування надприродного, священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, звичаях, розпорядженнях, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Слід зазначити, що таке тлумачення бере за основу специфічний для соціології аспект релігії, що є однією з істотних ланок культури, специфічний спосіб життєдіяльності людини, реалізований у системі духовних і матеріальних цінностей, соціальних норм і традицій, у сукупності ставлення людини до природи, суспільства і самої себе (і, можливо, — до Бога). Релігія в соціологічній інтерпретації — один з найважливіших соціальних інститутів, що відіграють істотну роль у конструюванні соціальної реальності, внаслідок чого вона є ефективним засобом легітимізації (пояснення, виправдання) і підтримання існуючого соціального порядку.

4. Еволюційні форми релігії. Вивчаючи четверте питання, студент має звернути увагу на те, що вчені пропонували багато підходів до класифікації релігій, у яких тією чи іншою мірою враховувались як історичний розвиток, так і зміст віросповідань. Одним з найбільш відомим є еволюційний підхід до релігії американського вченого Р. Белла, що містить класифікацію світових релігій. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виділяє п'ять рівнів її розвитку.

Примітивні релігії. До них належать тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм і магія. Характерними їх рисами є деперсоніфікованість богів (віра в духів, у надістотні сили, а не особу); відсутність посередника між надприродним та людиною, релігійних установ (релігія має народний характер, усе плем'я бере участь у релігійному ритуалі); обмеженість місця розселення роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником плеємінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом).

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). Їх характеризують: персоніфікація богів і перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а

й за поведінкою — наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють); поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу; поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя); космологізм (підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); політеїзм (багатобожжя), поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами.

Історичні релігії. На цьому рівні відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам. Характерними рисами стають: монотеїзм (віра в єдиного Бога); набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією в 28 країнах); універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групою (брахманізм, культ Діоніса, іудаїзм), відкриті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю, професією та ін.); наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними шляхами: іслам — через виконання релігійного ритуалу, буддизм — через духовне самовдосконалення, християнство — через виконання заповідей).

Ранні сучасні релігії. До них належать конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії. Визнають секуляризацію суспільства (відмежування релігії від суспільства) та приватизацію релігії (релігія переміщується з публічної сфери в приватну), науковий атеїзм як альтернативу релігійному світосприйняттю.

Сучасні релігії. Цей рівень представляють модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Єгови; неосхідні культи — рух Харе Крішна), модифіковані варіанти традиційних релігій. Характерні риси: секуляризація свідомості (у свідомості людини релігія втрачає домінуючу роль та набуває атрибутивного, ситуативного значення); індивідуалізація релігії (у сучасному суспільстві релігійність людини стає її приватною справою, вона має право сама обирати, у що і як вірити, до якої релігійної організації належати).

5. Релігія як соціальний інститут. При опрацюванні п'ятого питання студенту слід уяснити, що релігія є одним із найдавніших соціальних інститутів та має досить складну структуру. Основними її елементами є релігійні організації, релігійна свідомість, релігійна психологія, релігійна діяльність та релігійні

відносини. Істотними компонентами релігії як соціального інституту є релігійні групи та організації.

Релігійна група — це соціальна спільнота, що утворюється в процесі відправлення релігійних обрядів. Сукупність таких груп утворює релігійну організацію.

Релігійна організація — форма соціальної організації, об'єднання послідовників певного віросповідання. Її характеризують ієрархічність соціальних статусів учасників. Розрізняють такі типи релігійних організацій: церква, секта, деномінація.

Церква являє собою велику групу віруючих, яка тяжіє до універсальності та інституціоналізації. Церква як релігійна організація дотримується єдиного символу віри (віровчення), що визначає релігійну етику та діяльність, систему управління життєдіяльністю, поведінкою віруючих. Для організаційної структури церкви характерна наявність інституту священства, чітка ієрархія по «горизонталі» і «вертикалі» відповідно з нормативною системою.

Сектою є нечисленна релігійна група, часто опозиційна щодо певної релігії, в якій домінують безпосередні особисті стосунки між віруючими. Секта виникає як опозиція щодо панівної церкви чи релігійного напрямку. Вона є організацією меншості, засновується на авторитеті харизматичного лідера, претендує на винятковість свого віровчення. Для секти характерна відсутність інституту священства, лідерство визначається правом особи, яка виявила ніби-то особливу здібність керівництва, сприйману як милість Бога і спрямовану на розкол релігійної спільноти.

Деномінація як релігійна організація сучасного типу виникла внаслідок поширення ідей релігійного плюралізму, відрізняється віротерпимістю, відсутністю твердої дисципліни, тиску догматики, розподілу на священство і мирян. Деномінація є проміжною ланкою між церквою і сектою. Її ідейні, культові та організаційні принципи формуються в конфронтації до церкви і секти. Для неї характерна чітка організація як по «горизонталі», так і по «вертикалі» і не зважаючи на проголошення принципу рівності всіх членів і виборності керівництва, існує еліта постійних керівників, які наділені широкими повноваженнями.

Варто звернути увагу на те, що функціонування релігійних організацій пов'язане з різноманітними типами *релігійної поведінки*: поклонінням, ритуалом, молитвою. *Поклоніння* є релігійною поведінкою, спрямованою на встановлення і підтримання зв'язку між людиною та священником. *Ритуал* постає як система симво-

лічних актів, зумовлених певними правилами і пов'язаних з конкретним релігійним вченням. Одним з елементів ритуалу є *молитва* — акт, в якому здійснюється комунікація людини з сакральним (священим). Вона є найчистішою формою вияву сутності релігії; поділяється на прохання, сповідь, заступництво, вдячність, схвалення, може мати індивідуальний чи колективний характер.

Студенту важливо усвідомити, що у функціонуванні релігії як соціального інституту велике значення мають духовно-моральні феномени (релігійна свідомість, релігійна психологія, морально-етичні правила), а також релігійна діяльність.

Релігійна свідомість — сукупність вірувань (віросповідань), що встановлюють зв'язок між людською натурою, навколишньою природою і надприродними силами, яких віруючі вважають священними. Наприклад, буддисти вірять, що душі людей можуть досягти досконалості шляхом безупинних втілень, тому в буддистській системі світобудови жук не менш важливий, ніж людина. А християнство ставить людину над створеним світом, тому що тільки вона створена «за образом і подобою Божою». Релігійна свідомість функціонує на ідеологічному і соціально-психологічному рівнях. Ідеологічний рівень (спеціалізована свідомість) містить у собі певну сукупність теолого-філософських теорій (догмати, твердження про світ, природу, суспільство і людину), а також релігійно орієнтовані філософські, економічні та соціально-правові доктрини. Носіями цієї свідомості є спеціально підготовлені люди: богослови, священики. Психологічний рівень (рівень повсякденної свідомості) є своєрідним синтезом релігійних образів, розрізнених ідей, уявлень, екстатичних бачень, емоцій тощо. Великою при цьому є роль традицій і звичаїв.

Релігійна психологія — своєрідна спрямованість психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надій на надприродні об'єкти — Бога, духів тощо. Вона спрямована на об'єкт поклоніння, в центрі якого — ідея надприродного. В її системі домінуючу роль відіграють емоційні елементи — почуття, настрої, установки, переживання. На ній позначаються регіональні, вікові та статеві ознаки.

Релігійна діяльність — це реальна поведінка віруючих, у якій реалізується релігійна свідомість. Існує вона в культовій і позакультовій формах. Може бути груповою та індивідуальною. Культова форма — це культ у власному розумінні цього слова, тобто це релігійні дії віруючих (поклони, вставання на коліна, складання рук, хресне знамення тощо при молитвах, а також

символічні боготворчі акти — чин богослужби, обряд, проповідь, жертви, таїнства). Позакультова форма здійснюється в духовній та практичній сферах. Розробка релігійних ідей, систематизація та інтерпретація догматів теології відносяться до духовної сфери. До практичної сфери належать місіонерська діяльність релігійних індивідів (їх групи); викладання богослівських дисциплін у навчальних закладах; управлінська діяльність у системі релігійних організацій та ін.

Слід відзначити, що специфіка функціонування релігії виявляється у *релігійних відносинах*, що складаються в процесі релігійної діяльності людей відповідно до їх релігійної свідомості. Найважливішою характеристикою релігійних відносин у суспільстві є *релігійність населення* — ступінь засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їх вплив на поведінку віруючих релігійної спільноти. Соціологія релігії виділяє три фактори, що характеризують даний феномен: релігійна віра (ідентифікація себе як віруючої людини), релігійна поведінка (відвідування богослужінь, участь у здійсненні обрядів і таїнств); належність до певної релігійної конфесії. Справді віруючою може вважатися людина, що виявляє стійкі ознаки всіх складових релігійності.

6. Функції релігії. Розкриваючи шосте питання, слід зазначити, що під функціями релігії розуміють різноманітні засоби її дії в суспільстві. Існує п'ять основних функцій релігії, а саме:

1) світоглядна (певне світорозуміння — пояснення світу, місце людини в ньому і т.ін.);

2) компенсаторська (релігія виконує роль компенсатора в суспільстві, тобто релігійного «заповнення» дійсності — соціальна нерівність, наприклад, перетворюється в рівність у стражданні; роз'єднаність замінюється братерством у громаді й т.ін.);

3) комунікативна (релігія сприяє спілкуванню людей через культову та позакультову діяльність);

4) регулятивна (релігійні ідеї, цінності, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації виступають як регулятори поведінки людей);

5) інтегративна (підсумовуючи поведінку та діяльність індивідів, об'єднуючи їхні думки, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп і інститутів, релігія якоюсь мірою сприяє стабільності в суспільстві).

7. Поняття «сакралізації» та «секуляризації». При розгляді сьомого питання студент має звернути увагу на те, що протягом останніх 80-ти років у нашій країні відбулося два протилежних процеси розвитку релігійності. У 20-ті роки XX ст. стався масо-

вий відхід різних груп населення, особливо молоді, від релігії та церкви. Такий процес називають *секуляризацією*, а пов'язане з ним руйнування релігійних вірувань і поширення атеїзму — *атеїзацією* населення. Процес секуляризації найбільш притаманний соціалістичному суспільству. Наприкінці ХХ ст. окреслився зворотний рух у релігійній свідомості людей, що проявився у наростанні масштабів і ступеня релігійності. Цей процес називають *сакралізацією*. Він пов'язаний зі збільшенням кількості віруючих, релігійних громад.

Слід зауважити, що у сучасному суспільстві особливим соціальним процесом стає *екumenізм*, тобто спроби деяких християнських церков усвідомити свою сутнісну єдність, прийти до нової згоди та зближення.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Психологія і соціологія, як і інші науки про людину та її культуру, аналізують релігію. Розкрийте основні відмінності між цими науками з точки зору вивчення релігії.

2. На основі розуміння сутності релігії, її місця в суспільстві доведіть, що релігія є соціальним феноменом.

3. Визначте, як підійде соціолог до аналізу таких ситуацій:

а) криза релігії в суспільстві;

б) зростання релігійної свідомості населення.

4. У функціонуванні релігії як соціального інституту важливе значення мають духовно-моральні феномени (релігійна свідомість, релігійна психологія, морально-етичні правила), а також релігійна діяльність. Дайте визначення релігійної діяльності та охарактеризуйте основні її форми.

5. У розвитку релігійності відомі два протилежних процеси: сакралізація та секуляризація. Зробіть порівняльний аналіз цих процесів і назвіть головні відмінності між ними.

6. У сучасному суспільстві особливим соціальним процесом стає екumenізм. Охарактеризуйте це явище.

7. Істотними компонентами релігії як соціального інституту виступають релігійні організації, основними типами яких є: церква, секта, деномінація. Вони відрізняються як організаційною структурою, так і своїми ідейними принципами. Зробіть порівняльний аналіз названих типів релігійних організацій з цієї точки зору.

8. Як відомо, найважливішою характеристикою релігійних відносин у суспільстві є релігійність населення. Дайте характеристику основним факторам, що впливають на даний феномен.

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Становлення соціології релігії як наукової дисципліни.
2. Місце релігії в суспільстві.
3. Соціальні функції релігії.
4. Релігія як компонент культурної системи.
5. Проблеми секуляризації та сакралізації релігії.
6. Релігія та церква в сучасній Україні.
7. Новітні релігійні течії.
8. Повернення до релігії сучасної людини — мода чи ідейні переконання?

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. Що вивчає соціологія релігії? Визначте її предмет та об'єкт дослідження.
2. Які існують рівні знання в соціології релігії?
3. У чому полягає сутність релігії? Охарактеризуйте різні наукові підходи до тлумачення цього терміну.
4. Які основні історичні форми релігії? Дайте їхню характеристику.
5. Що відноситься до основних елементів релігії як соціального інституту?
6. Що таке релігійна поведінка? Які існують типи релігійної поведінки?
7. Які основні функції релігії? Розкрийте їх зміст.
8. Виберіть правильну відповідь. Релігія — це:
 - а) особлива форма суспільної свідомості;
 - б) система вірувань і ритуалів, за допомогою якої група людей пояснює та реагує на те, що вважає надприродним та священним;
 - в) система символів, переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, які відрізняють ту чи іншу соціальну групу від культури більшості суспільства.

9. Як ви вважаєте, релігія виступає у суспільстві:
а) соціальним інститутом;
б) соціальним законом;
в) соціальною спільнотою?
10. Знайдіть вірну відповідь. Найбільш важливою соціальною функцією релігії у наш час є:
а) політична;
б) економічна;
в) ілюзорно-компенсаторна;
г) конструктивна.
11. Як ви думаєте, у чому полягає суть поняття «свобода совісті»?

Література до теми

1. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посібник. — К., 2002. — 140 с.
2. Гараджа В. И. Социология религии: Учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 348 с.
3. Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М., Поцулко О. А., Фадеева Г. С. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — 2 вид., перероб. і доп. — Донецьк: Норд-Прес, 2009. — 216 с.
4. Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник / Г.В. Дворецька; МОІНУ; КНЕУ. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 472 с.
5. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Каравела, 2008. — 544 с.
6. Пірен М. І. Соціологія релігії: підручник для студ. вищих навч. закл. — К.: Видавничий дім «Персонал», 2008. — 344 с.
7. Соціологія: підручник / За ред. Городяненко В. Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
8. Соціологія: підручник / За ред. Пічі В. М. — 4-тє вид., випр. — Л.: Магнолія 2006, 2007. — 278 с.
9. Шандор Ф. Секуляризація, як об'єкт соціологічної рефлексії. Становлення синергетичної картини світу // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики: Міжнародний міжвузівський збірник наукових праць. — Випуск 29. — Київ—Москва—Одеса—Запоріжжя: Вид-во ДУ «ЗІДМУ», 2006. — С. 391—400.
10. Хоронжій А. Г. Соціологія релігії: курс лекцій: навч. посібник. — Л.: Магнолія 2006, 2007. — 170 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Методичні поради до вивчення теми: опрацювання відповідної теми доцільно розпочати через ознайомлення з сутністю та призначенням, головних особливостей організації, структури, типології емпіричних соціологічних досліджень. У цьому контексті студенти мають зрозуміти основоположні характеристики прикладного соціологічного дослідження, відмінності та специфіку фундаментальних та емпіричних соціологічних досліджень, основні етапи їх організації та різновиди в цілому. Окрему увагу необхідно приділити програмуванню соціологічного дослідження, оскільки правильність визначення структурних елементів програми є однією з головних вимог достовірності соціологічного дослідження. Необхідною умовою вивчення цього питання виступає детальне ознайомлення з основоположними принципами формування елементів методологічної та процедурної частини програми соціологічного дослідження, застосування відповідних знань соціологічного програмування на конкретних прикладах, осмислення ролі допоміжних документів у дослідженні загалом. Окремої уваги потребує вивчення основних методів соціологічних досліджень, зокрема, опитування, контент-аналізу, соціометрії тощо, специфіки побудови соціологічної анкети та розуміння головних вимог до організації роботи інтерв'юера. Відповідно це сприятиме ефективному використанню означеної методології для збору соціологічної інформації. Розкриття основної проблематики соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України сприятиме більш кращому розумінню специфіки, головних проблем, наукового статусу та перспектив розвитку вітчизняної соціології.

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: сутність, різновиди, функції та етапи організації соціологічного дослідження, зміст, структуру, компоненти та головні вимоги до складання програми соціологічного дослідження, специфіку методології та методів соціологічних досліджень, особливості побудови соціо-

логічного інструментарію, основну тематику сучасних соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України.

Після опанування теми студент вмітиме: розуміти логіку соціологічного пізнання, складати програму соціологічного дослідження, використовувати методи соціологічних досліджень для збору інформації, володіти навиками в організації та проведенні соціологічного дослідження та презентації його результатів, здійснювати аналіз та інтерпретацію емпіричних даних, ефективно використовувати результати конкретно-соціологічних досліджень у практичній роботі трудових колективів.

Термінологічний словник

Вірогідність соціологічного знання — істинність соціологічного знання, його відповідність реальності, яку вивчає соціолог. Проблема вірогідності соціологічного знання належить до кола проблем соціологічної епістемології. Отримання вірогідного знання є метою, ідеалом соціологічної дослідницької діяльності.

Генеральна та вибіркова сукупності. Генеральною називають таку сукупність об'єктів, на яку поширюються висновки, отримані в результаті дослідження. Вибіркова сукупність — та частина генеральної сукупності, на підставі обстеження якої роблять висновок про сукупність генеральну.

Гіпотеза — у перекладі з грецької «припущення», істинність якого слід довести. Будь-яка гіпотеза тією чи тією мірою обґрунтована за допомогою звертання до однієї чи кількох теорій. Гіпотеза перевіряється різними способами і, зокрема, шляхом звертання до фактів, отриманих у ході дослідження.

Епістемологія — вчення про істинне, достовірне знання — сукупність уявлень, які характеризують природу пізнання, його можливості, відношення знання до реальності. Епістемологія виявляє також умови вірогідності та істинності знання.

Етика соціологічної діяльності — сукупність моральних принципів, якими має керуватися соціолог під час своєї діяльності. Ці принципи є справою його сумління, проявом моральної позиції. Вони, проте, не повинні бути перешкодою для отримання об'єктивного, неупередженого знання.

Квантифікація (лат. quantum — кількісна оцінка, «вимірювання») соціальних характеристик. Квантифікація у соціології передбачає розташування на шкалі — використання шкал — конструйованих соціологом еталонів вимірювання. При вимірюванні застосовують також індекси — якісно-кількісні показники, які дають можливість урахувати баланс позитивних та негативних оцінок.

Методи соціологічного дослідження — головні способи, правила збирання, обробки та аналізу інформації. До методів збирання соціоло-

гічної інформації належать спостереження, аналіз документів, опитування. До методів аналізу — групування та класифікація, типологізація. Сукупність спеціальних прийомів, які забезпечують ефективне використання методів, називають технікою дослідження.

Принципи соціологічного дослідження (лат. *principium* — засада, первень) — головні засади, на яких будується соціологічне дослідження. До таких принципів належать загальнонаукові принципи — детермінізму (лат. *determinare* — визначати) та генералізації (узагальнення).

Проблема — це питання, на яке слід відповісти, але знань для відповіді бракує. Не випадково «проблема» у перекладі з грецької буквально означає «перешкода, ускладнення». Засадовим стосовно проблеми є протиріччя між фактами, фактами та способами їх пояснення, між потребами та можливостями їх задоволення тощо.

Професійний кодекс соціолога — сукупність правил, які регламентують різні види соціологічної діяльності. Правила виробляються й приймаються суспільними та державними соціологічними організаціями та товариствами.

Репрезентативність — представництво — властивість вибіркової сукупності, яка свідчить про відповідність останньої сукупності генеральній. Репрезентативність означає, що вибірка здійснена правильно, згідно з наявними статистичними процедурами.

Соціальний показник — якісно-кількісна характеристика об'єкта, яка свідчить про міру наближення його стану до належного, нормального. Використання соціальних показників — необхідний спосіб здійснення соціально-інженерної діяльності.

План семінарського заняття

1. Сутність, види та програмування соціологічних досліджень.
2. Специфіка допоміжних документів дослідження.
3. Характеристика основних методів проведення соціологічних досліджень.
4. Основна тематика соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України.

1. Сутність, види та програмування соціологічних досліджень. При вивченні цього питання, необхідно звернути увагу на те, що соціологічні дослідження — це система логічних та послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, яка передбачає отримання достовірних даних і фактів про явища чи процеси, що вивчаються, для їх подальшого використання в соціальному управлінні.

Основним завданням соціологічних досліджень є добування фактів про соціальну дійсність, її окремі явища та процеси. Соці-

альний факт — це певним чином фіксований, описаний фрагмент соціальної дійсності. Для його вибору необхідно виокремити випадковий для явища, що вивчається, факт від невинуватих, концентруючи свою увагу на регулярних, масових, тобто типових фактах.

Слід уяснити, що соціологічне дослідження складається з трьох основних етапів: підготовчого (розробка програми дослідження), основного (проведення емпіричного дослідження), завершального (обробка й аналіз даних, формування висновків і рекомендацій).

Соціологічне дослідження містить у собі такі елементи: об'єкт дослідження (будь-які процеси та явища соціальної дійсності); суб'єкт дослідження (соціолог-дослідник або група соціологів); мета і конкретні завдання; засоби, що застосовуються в дослідженні (технічні й організаційні); результати дослідження.

Варто засвоїти, що за складністю й масштабністю аналізу предмета дослідження виділяють три види соціологічного дослідження: розвідувальне (пілотажне), описове, аналітичне.

Розвідувальне (пілотажне) дослідження є найбільш простим видом, що базується на спрощеній програмі й охоплює невеликі сукупності, має стислий за обсягом інструментарій (анкети, бланк-інтерв'ю, питальники, картки для фіксації результатів спостереження тощо).

Описове дослідження є більш складним видом соціологічного аналізу. Воно проводиться за розробленою програмою, на базі апробованого інструментарію і застосовується до відносно великої спільності людей (наприклад, колектив великого підприємства). Збір інформації тут може бути доповнений методами спостереження, аналізу документів.

Аналітичне дослідження — найбільш поглиблений вид соціологічного аналізу. Воно не тільки описує структурні елементи явища, що вивчається, але й з'ясовує його причини. Підготовка аналітичного дослідження вимагає значного часу, ретельно розробленої програми, інструментарію, попередньої уяви про об'єкт, який вивчається.

За критерієм витрати часу виділяють *довгострокові* (терміни проведення — від 3 років і більше), *середньострокові* (від 6 місяців до 3 років), *короткострокові* (від 2 до 6 місяців) та *експрес-дослідження* (від 1—2 тижнів до 1—2 місяців).

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статистичній чи динамічній) виділяють *разове і повторне соціологічне дослідження*. Разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількості, якіс-

ні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою повторних досліджень, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють *панельні* (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), *трендові* (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), *когортні* (досліджують специфічні соціальні сукупності — когорти — впродовж певного часу).

Після вибору виду соціологічного дослідження починається його підготовка. Даний етап передбачає розробку *програми*. Програма є обов'язковим вихідним документом будь-якого соціологічного дослідження, незалежно від того, чи є це дослідження теоретичним або прикладним. Програма, як правило, включає в себе наступні розділи: *теоретичний (формулювання й обґрунтування проблеми, мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження, процедури інтерпретації та операціоналізації понять, формулювання гіпотез); методичний (обґрунтування вибірки, методів збору та обробки й аналізу даних); організаційний (робочий план соціологічного дослідження, порядок дослідження підрозділів, розподіл людських і фінансових ресурсів тощо)*.

Функція першого теоретичного (методологічного) розділу програми соціологічного дослідження полягає у визначенні соціальних проблем, для вирішення яких воно і проводиться, також у формуванні мети та завдань, фіксуванні вихідних уявлень про об'єкт. Таким чином, першим важливим елементом програми виступає формулювання й обґрунтування *проблеми* соціологічного дослідження. Проблема дослідження може бути заданою ззовні якимось замовником або викликана пізнавальним інтересом. Що ж таке проблема? Проблема — це завжди протиріччя між знаннями про потреби людей у якихось результативних практичних чи теоретичних діях і відсутністю знань про шляхи та засоби їх реалізації. Вирішити проблему — означає отримати нове знання або побудувати теоретичну модель, яка б пояснювала те чи інше явище, виявити фактори, які б дозволили вплинути на розвиток явищ у бажаному напрямку.

Соціальна проблема означає стан «знання про незнання» певних сторін, кількісних та якісних змін, причин, інших харак-

теристик явища чи процесу. Зокрема це може бути, наприклад, незнання певною мірою причин кризових явищ у суспільстві, повільного переходу економіки до ринку або причин нинішнього рівня життя широких народних мас в Україні тощо. При цьому важливо не допускати постановки неактуальних проблем. Соціологічне дослідження повинно мати одну проблему. Інакше, виникне зайва складність, знизиться якість результатів дослідження.

Вибір *теми* соціологічного дослідження нерозривно пов'язаний з аналізом соціальної проблеми, яка піддається дослідженню соціологічними методами, тобто входить до предмету соціології, і яку треба чітко зафіксувати у *назві дослідження*.

Замовлення соціологу частіше за все формулюється у вигляді *проблемної ситуації*, звертається увага на існування якоїсь соціальної суперечності або задається питання про незадовільний стан справ у тій чи іншій сфері виробництва, управління тощо. Соціологу необхідно проблемну ситуацію сформулювати у вигляді проблеми, котру він буде досліджувати, тобто у вигляді зрозумілих питань чи установок.

Наступним, не менш важливим елементом теоретичного розділу виступають *мета й завдання* дослідження. *Мета* соціологічного дослідження є його очікуваним результатом, визначає теоретичну або прикладну орієнтацію дослідження, зумовлює логіку та спрямованість завдань. Мета фактично формулюється в узагальненому вигляді і для її конкретизації потрібно визначити завдання дослідження.

Завдання соціологічного дослідження — сукупність конкретних настанов, вказівок, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію. Вони виражають шляхи та засоби, етапи вирішення мети. При цьому завдання соціологічного дослідження мають бути чітко визначені, інакше можуть виникнути труднощі при оцінці його результатів.

Ще один важливий елемент теоретичного розділу програми — визначення *об'єкта та предмету* соціологічного дослідження. *Об'єкт* — це явище або сфера соціальної реальності, безпосередньо самі індивіди, їх діяльність та умови, в яких вона здійснюється. Визначення об'єкту дослідження передбачає отримання просторово-часових і якісно-кількісних його характеристик. Тому в програмі доцільним є фіксація таких ознак об'єкта: просторових (місто, регіон, країна), часових (період, який охоплюється дослідженням), галузевих (галузь досліджуваної діяльності — промисловість, бізнес, освіта, культура тощо), соціально-демогра-

фічних (стать, вік, освіта, сімейний стан), та інші, які можуть зацікавити дослідника. *Предметом* прийнято вважати ті сторони, властивості, характеристики об'єкта, які плануються безпосередньо вивчати. Предмет визначає межі вивчення об'єкта в даному конкретному дослідженні. Одному і тому соціальному об'єкту можуть відповідати декілька різних предметів дослідження (наприклад, щодо студентів вищого навчального закладу предметами дослідження можуть бути навчально-пізнавальна, наукова, громадсько-політична діяльність студентської молоді, спілкування студентів, вільний час тощо).

Предмет соціологічного дослідження виражається через певні поняття та категорії. Звідси для його адекватного опису та визначення подальшого напрямку аналізу необхідно здійснити адекватне тлумачення понятійно-категоріального апарату дослідження. Отже, наступними важливими елементами програми є процедури *інтерпретації та операціоналізації головних понять соціологічного дослідження*. Інтерпретація означає тлумачення, уточнення змісту понять з метою уникнення їх багатозначності. Операціоналізація передбачає розділення основних понять, які пройшли інтерпретацію, на більш прості, які сприймаються більш однозначно. Це також створення емпіричних індикаторів, які б відображали зміст головних понять дослідження. У подальшому такі показники або індикатори будуть використанні в питаннях анкети для вивчення досліджуваних характеристик явищ і процесів соціальної реальності. Наприклад, поняття здорового способу життя можна визначити через такі індикатори: відсутність шкідливих звичок, раціональне харчування та відпочинок, фізична культура тощо.

Формулювання *гіпотези* — заключна частина теоретичної підготовки емпіричного соціологічного дослідження. Гіпотеза в соціологічному дослідженні — це науково обґрунтована уява про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування й розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта з урахуванням різноманітних соціальних фактів.

Гіпотези — це відправні моменти для дослідження, від них у прямій залежності знаходяться подальші етапи емпіричного соціологічного дослідження. Відповідно до висунутих гіпотез обирається конкретний інструментарій дослідження, формуються запитання. Крім того, до побудови гіпотези ставляться певні вимоги, зокрема вона має бути логічною та несуперечливою, бути

придатною для перевірки, мати сенс у межах досліджуваної проблеми в цілому.

Поряд із теоретичним велике значення в дослідженні має методичний розділ програми, котрий включає в себе обґрунтування вибірки, обґрунтування методів збору даних, методи обробки й аналізу даних. Центральне значення в цьому розділі займає питання відбору одиниць аналізу. Об'єкт соціологічного дослідження може бути великим (тисячі, десятки, сотні тисяч людей; населення міста, регіону, працівники підприємств, установ і т.ін.), тому, наприклад, опитати всіх фізично неможливо. За таких умов, коли нараховується 500 і більше чоловік, застосовується вибірковий метод.

Іноді, коли об'єкт дослідження порівняно невеликий і соціолог має сили і можливості його вивчити, він може досліджувати його цілком. Тоді, як говорять соціологи, об'єкт дослідження тождесний генеральній сукупності. *Генеральна сукупність* — це сукупність усіх можливих соціальних об'єктів, яка належить вивченню у межах програми соціологічного дослідження.

Але часто складне дослідження неможливе або в ньому просто немає необхідності. А тому для вирішення завдань дослідження здійснюється вибірка. *Вибірка* або вторинна сукупність — це частина об'єктів генеральної сукупності, яка відібрана за допомогою спеціальних прийомів для отримання інформації про всю генеральну сукупність у цілому. В соціологічних дослідженнях вибіркова сукупність має бути репрезентативною, тобто за своєю структурою вона повинна відображати контрольні параметри (стать, вік, освіта, рід занять тощо) у відповідних пропорціях, що наявні у генеральній сукупності.

Елементи вибіркової сукупності (респонденти, документи, що аналізуються і т. п.), які підлягають вивченню, називають одиницями аналізу. Вони можуть бути презентовані як окремими особами, так і групами, трудовими колективами тощо. Правила формування вибірки такі, що в процесі відбору основними елементами не завжди виступають одиниці аналізу, тобто ті, хто підлягає безпосередньому опитуванню. Наприклад, спочатку можуть бути відібрані ті чи інші підприємства, вузи, потім категорії спеціалістів чи студентів. Елементи (заклади, групи респондентів), які відбираються на кожному етапі вибірки за особливим планом, називаються одиницями відбору. Число одиниць спостереження, що складає вибірку сукупність, називається її обсягом (обсягом вибірки). В ході формування вибіркової сукупності дослідник повинен вказати, скільки ступенів відбору застосову-

ється у вибірці, яка одиниця відбору і теми відбору на кожному ступені, що при цьому виступає основою вибірки (список, карто- тека, карта), яка одиниця спостереження на останньому ступені вибірки тощо.

З питанням вибору методів вибірки органічно зв'язана проце- дура визначення об'єкта вибіркової сукупності та забезпечення її репрезентативності. Це найбільш важливі питання теорії вибірки. З одного боку, вибіркова сукупність повинна бути досить вели- кою, щоб отримати на її основі достовірну інформацію. З другого — «економною», тобто оптимальною. Який же критерій оптималь- ності? Досвід свідчить, що для пробних опитувань достатня вибі- рка обсягом 100—250 чол. При масових опитуваннях (генеральна сукупність становить 5000 чол. і більше) обсягом вибіркової су- купності повинен становити 10% генеральної сукупності, але не більше 2—2,5 тис. чол. Це гарантує достатньо достовірні резуль- тати дослідження. Помилки вибірки бувають наслідком невірних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, недостатнього обсягу вибіркової сукуп- ності, неправильного застосування способу відбору одиниць ана- лізу (наприклад, відбір із неправильно складеного списку, невда- лий вибір місця, часу проведення опитування тощо). У цьому плані систематичні помилки вибірки, викликані невірною систе- мою відбору респондентів, значно знижують достовірність соці- ологічних досліджень. Випадкові ж помилки, що є наслідком ни- зької якості інструментарію (анкети), непрофесійності дослідника, неоднорідності досліджуваних об'єктів, меншою мі- рою знижують якість отриманої інформації.

Основою організаційного розділу програми соціологічного дослідження є робочий план, важливими ланками якого є: апро- бація методик збору первинних даних (пілотажне, розвідувальне дослідження); польове обслідування (масовий збір даних на об'єкті); підготовка перших даних для обробки; обробка соціоло- гічних даних (їх аналіз і інтерпретація), викладання результатів дослідження.

Робочий план впорядковує основні етапи дослідження згідно з його програмою, календарними строками проведення, матеріаль- ними та людськими затратами, а також основні процедурні захо- ди, підбір і підготовку виконавців, характер і порядок роз'яс- нювальної роботи, передбачає розробку форм контролю за про- веденням дослідження.

2. Специфіка допоміжних документів дослідження. Готую- чись до другого питання, необхідно звернути особливу увагу на

те, що основними допоміжними документами дослідження є інструкція анкетеру (інтерв'юеру) та звіт. В *інструкції анкетеру* формулюються цілі, завдання соціологічного дослідження, основні процедури, які повинен здійснювати дослідник. Указуються місце і термін проведення опитування, коло осіб, з яким треба ввійти у контакт, характер опитування (анонімний, за списком і т. ін.), форма й зміст вступної бесіди з респондентами для роз'яснення мети і завдання дослідження. Примітка містить відомості про адресата (кому і в якому вигляді здаються анкети).

Звіт являє собою певну форму підведення підсумків соціологічного дослідження і містить опис усіх розділів програми дослідження. Звіт включає основні висновки, практичні рекомендації, оцінює соціальну та економічну ефективність від реалізації результатів дослідження. У додаток звіту входять усі методологічні та методичні документи соціологічного дослідження (програма, план, інструментарій, інструкції тощо), а також ті соціологічні дані (таблиці, графіки, індивідуальні думки), які не ввійшли у звіт при пошуку відповіді на основну гіпотезу. На основі звіту складається аналітична довідка.

3. Характеристика основних методів проведення соціологічних досліджень. Розкриваючи третє питання, студентам необхідно засвоїти, що в процесі соціологічного дослідження для збору первинної інформації використовуються значна кількість методів: опитування, спостереження, експеримент, аналіз документів, соціометрія, метод експертної оцінки тощо. Раціональний вибір методів у соціологічній практиці зумовлений необхідністю врахування недоліків і переваг, доцільності застосування кожного методу у конкретній ситуації дослідження, комплексним поєднанням декількох методів, залученням фахівців різного профілю.

Підкреслимо, що найбільш поширеним методом збору соціологічної інформації є *опитування*. Воно охоплює усне чи письмове звернення дослідника до певної сукупності людей — респондентів із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему, що вивчається; реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію. За формою й умовами спілкування соціолога з респондентом розрізняють письмові (анкетування) й усні (інтерв'ю) опитування, за місцем проживання, за місцем роботи і в цільових аудиторіях (глядачі в кінотеатрах, пацієнти в клініках і т. ін.), очні (особисті) й заочні (звернення з анкетою через газету, телебачення, по телефону), групові й індивідуальні і т. ін.

Анкетування є найбільш поширеним різновидом опитування на основі соціологічної анкети, яка являє собою систему запитань, об'єднаних єдиним дослідницьким задумом і спрямованих на з'ясування кількісно-якісних характеристик об'єкта і предмета аналізу. Запитання соціологічних анкет повинні класифікуватися за змістом (про факти свідомості, поведінки, особу респондентів), за формою (відкриті й закриті, прямі й непрямі), за функціями (основні й неосновні) тощо.

Анкетування буває груповим і індивідуальним. Групове опитування застосовується за місцем роботи або навчання. Один анкетер найбільш ефективно працює з 15—20 особами. При цьому досягається 100 % повернення анкет, підтримуються взаємні стосунки між анкетерами й респондентами. При індивідуальному анкетуванні анкети розповсюджуються на робочих місцях чи за місцем проживання респондентів. Термін повернення анкет задалегідь обговорюється.

Інтерв'ювання як метод опитування зараз використовується рідше, ніж методи анкетування, оскільки вимагає застосування праці кваліфікованих осіб — *інтерв'юерів*. Інтерв'ю беруть за місцем роботи, за місцем проживання. Розрізняють три види інтерв'ю: формалізоване, фокусоване, вільне.

На якість результатів інтерв'ю значний вплив здійснює професіоналізм інтерв'юера. Звідси *інтерв'юер* для встановлення успішного контакту з респондентом має володіти певними соціально-психологічними характеристиками та вміннями, зокрема, такими: сумлінність, комунікабельність, тактовність, уміння вислухати та доброзичливість тощо.

Серед недоліків інтерв'ювання виокремлюють значні фінансові витрати через необхідність використання роботи інтерв'юерів і можливості їх впливу на хід опитування.

Найбільш економічним з точки зору затрат праці та фінансів є *аналіз документів*. Документом у соціології є спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі чи зберігання інформації. Документами є: письмові документи (державні архіви, архіви організацій, особисті документи); іконографічні документи (твори образотворчого мистецтва — картини, гравюри, скульптури тощо); кіно-, відео-, фотодокументи; фонетичні документи (магнітофонні записи, грамплатівки).

Існують два основних типи аналізу документів: *традиційний (класичний)* і *формалізований (контент-аналіз)*. Традиційний метод аналізу включає різноманітні операції, спрямовані на інтерпретацію даних, що містяться в документі, з прийнятої соці-

ологом певної точки зору. Недолік такого аналізу — його суб'єктивізм.

Щоб позбутись елементів суб'єктивізму традиційного аналізу, розроблено формалізовані (кількісні) методи аналізу документів (*контент-аналіз*). Суть цих методів полягає в тому, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які б відображали істотні сторони його змісту. Тоді зміст документа робиться вимірюваним, над ним можна провести необхідні обчислювальні операції і результати аналізу можуть досягти певної об'єктивності. Об'єктом контент-аналізу є зміст газет, кінофільмів, теле- і радіопередач, публічних виступів, суспільних і особистих документів, інтерв'ю, відповіді на відкриті запитання анкет тощо.

Метод експертної оцінки. Для її проведення як методу збирання необхідних даних насамперед формується група добре поінформованих осіб, які відбираються за такими ознаками: професійний статус (посада, науковий ступінь і вчене звання, стаж роботи тощо); результати тестування (з урахуванням оцінки їхньої попередньої діяльності як експертів) та атестації їх колегами. Враховуються також громадська думка, імідж кожного у даній сфері суспільного життя. Основний робочий інструментарій експертних опитувань — анкети або бланк-інтерв'ю, опрацьовані за спеціальною програмою. Згідно з цим процедура одержання інформації може виглядати як анкетування чи інтерв'ювання експертів.

Важливим методом соціологічного дослідження є *спостереження*, тобто метод збору первинних емпіричних даних, котрий полягає у свідомому, цілеспрямованому, систематизованому, безпосередньому сприйнятті й реєстрації соціальних фактів, які можна проконтролювати й перевірити. Головною перевагою безпосереднього спостереження є те, що воно дозволяє фіксувати події та елементи людської поведінки в момент їх здійснення. При цьому серед недоліків цього методу слід виокремити неможливість за його допомогою фіксувати причини, мотиви певної поведінки респондентів, звідси суб'єктивність в інтерпретації отриманої інформації.

Спостереження в соціології класифікується за такими принципами: за мірою формалізованості (структуралізоване й неструктуралізоване спостереження), залежно від ступеня участі дослідника в ситуації, що вивчається (включене та невключене), за місцем проведення, умовами організації спостереження (польове й лабораторне), за регулярністю проведення (систематичне й епізодичне спостереження) тощо.

Спостереження як метод застосовується тоді, коли інформація, яка необхідна досліднику, не може бути отримана ніякими іншими способами. Так буває, якщо не хочуть чи не можуть детально описати послідовність своїх дій.

Для поглибленого аналітичного вивчення соціальної реальності в соціології використовують *соціальний експеримент*. Це метод одержання інформації в умовах, які контролюються і керуються, тобто в експериментальній групі чи колективі, що вимагає створення відповідної експериментальної ситуації. Головне завдання експерименту полягає в тому, щоб, вибравши для експериментування ту чи іншу групу, впливати на неї певними факторами і стежити за зміною характеристик, які цікавлять дослідників для вирішення завдань управління суспільними процесами. Серед головних обмежень цього методу, можна виокремити великі витрати часу та фінансів на організацію та проведення експерименту, крім того, в соціальному житті існує значна кількість ситуацій, які неможливо штучно змодельювати.

Соціометричний метод. Перед соціологами постають завдання, які пов'язані з вивченням соціальних і соціально-психологічних процесів у малих групах — бригадах, відділах, малих підприємствах, спеціальних командах тощо. При вивченні таких малих груп ефективно себе зарекомендували методи соціометрії. Термін «соціометрія» походить від сполучення коренів двох латинських слів: *soci*s — товариш, співучасник, компаньон і *metrum* — вимір. Соціометричний метод застосовується на рівні мікро-соціології, тобто на стику соціології та соціальної психології і пов'язаний із вивченням міжособистих відносин у малих групах. Тому метод соціометричного опитування, в якому основним робочим інструментом є питання соціометричної анкети (тести), дозволяє глибше проникнути у стосунки всередині групи, визначити її лідера.

Розглянувши основні соціологічні методи збирання інформації, можна зробити узагальнюючий висновок, що ефективному проведенню соціологічних досліджень сприяє раціональний вибір і комплексне поєднання певних методів, залучення фахівців різного профілю: соціологів, соціальних психологів, математиків, педагогів та інших спеціалістів.

4. Основна тематика соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України. Розглядаючи четверте питання, слід зазначити, що зміст і характер наукових досліджень *Інституту соціології НАН України* спрямовані насамперед на виявлення за-

кономірностей і основних тенденцій соціального розвитку українського суспільства, відтворення в наукових концепціях динамічного образу сучасного українського соціуму, аналіз особливостей суспільних перетворень, визначення основних показників, форм і наслідків соціальних змін, які відбуваються в Україні на стику тисячоліть.

При цьому означені головні критерії діяльності Інституту реалізуються в наступних пріоритетних напрямках досліджень: особливості соціально-статусної стратифікації; тенденції й механізми соціальної диференціації; тенденції трансформації соціальної структури суспільства; динаміка масової свідомості населення; соціальні умови формування ринкової економіки; фактори адаптації особистості в умовах суспільної кризи; динаміка соціального самопочуття населення; становлення громадянського суспільства й формування української еліти; соціологія культури й масової комунікації; історія, теорія, методологія соціології, соціологія політики й інше.

Важливими напрямками діяльності Інституту є моніторинг суспільної думки, дослідження соціально-політичних настроїв і орієнтацій різних верств населення, соціально-психологічних факторів стабілізації й інтеграції українського суспільства.

Завдання до тренінгів, вправи, питання для дискусій

1. Основне завдання соціологічних досліджень — це добування фактів про соціальну дійсність. Соціальний факт — це певним чином фіксований, описаний фрагмент соціальної дійсності. Як же вибрати саме ті факти, які допоможуть знайти науково достовірну відповідь на запитання, котрі цікавлять дослідника, заохотять його до проведення дослідження?

2. Назвіть основні терміни і поняття, пов'язані з проведенням соціологічного дослідження. Дайте їм визначення.

3. Відомо, що соціологічне дослідження містить три етапи: підготовчий, основний і завершальний. Охарактеризуйте основні процедури, що входять у кожний з цих етапів.

4. Залежно від складності й масштабності аналізу предмета виділяють три види соціологічного дослідження: розвідувальне (пілотажне), описове, аналітичне. Дайте характеристику кожному із цих видів.

5. За критерієм витрати часу виділяють довгострокові, середньострокові короткострокові та експрес-дослідження. У чому різниця між ними?

6. Підготовчий етап соціологічного дослідження передбачає розробку програми. Назвіть та охарактеризуйте основні розділи програми.

7. Охарактеризуйте основні вимоги до інтерв'юера. Обґрунтуйте, якими соціально-психологічними якостями він має володіти?

8. Найбільш поширеними методами соціологічного дослідження виступають аналіз документів, спостереження, опитування, експертна оцінка, соціальний експеримент, соціометричний метод. Дайте порівняльну характеристику цим методам.

9. Поясніть, яке значення посідають соціологічні дослідження в житті сучасного українського суспільства?

Теми рефератів, есе, доповідей

1. Сутність і специфіка програми соціологічного дослідження.
2. Організаційна структура соціологічної роботи в Україні.
3. Діяльність Української Соціологічної Асоціації.
4. Порівняльний аналіз пізнавальних можливостей різних методів збору первинної соціологічної інформації.
5. Досвід використання різних методів збору первинної інформації в історії соціології.

Завдання для самопідготовки студентів заочної форми навчання

1. У чому полягає суть соціологічного дослідження і які його основні види?
2. Що таке програма соціологічного дослідження? Для чого її складають?
3. Які існують етапи проведення соціологічного дослідження?
4. Які існують допоміжні документи дослідження?
5. Що розуміють під поняттям репрезентативність вибіркової сукупності? Що таке похибка вибірки?
6. Які існують методи вибірки? У чому їх специфіка?
7. Які вимоги висуваються до конструювання анкети?

Література до теми

1. *Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій. — 2-е вид., доп. — К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. — 320 с.
2. *Піронкова О. Ф.* Соціологія: метод. вказівки до вивчення дисципліни і виконання контрольних робіт (для студ. всіх спец. заоч. форми навчання) та завдань модульного контролю (для студ. денної форми навчання). — К.: НУХТ, 2006. — 43 с.
3. *Рысакова П. И.* Социологическая эпистемология и методология в XXI веке // Социологические исследования. 2007. — № 4. — С. 141—142.
4. Соціологія: підручник / За ред. Городяненко В.Г. — 3-тє вид., перероб., доп. — К.: Академія, 2008. — 544 с.
5. Соціологія: підручник / За ред. Пічі В. М. — 4-тє вид., випр. — Л.: Магнолія 2006, 2007. — 278 с.
6. Соціологія : Словник термінів і понять. / За ред. Біленького Є. А. і Козловця М. А. — К.: Кондор, 2006. — 372 с.
7. *Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования. — М.: Академкнига, Добросвет, 2003. — 596 с.

Передмова	3
Робоча навчальна програма з нормативного курсу «Соціологія»	5
Методичні вказівки до виконання тренінгів, вправ, питань до дискусій.	23
Методичні вказівки до виконання рефератів, есе, доповідей	27
Методичні вказівки для самопідготовки студентів-заочників	33
<i>Тема 1. Вступ до соціології</i>	<i>35</i>
<i>Тема 2. Історія становлення і розвитку соціології</i>	<i>51</i>
<i>Тема 3. Суспільство як соціальна система, його соціальна структура.</i>	<i>75</i>
<i>Тема 4. Особистість у системі соціальних зв'язків</i>	<i>90</i>
<i>Тема 5. Соціологія культури</i>	<i>102</i>
<i>Тема 6. Соціологія конфлікту</i>	<i>111</i>
<i>Тема 7. Економічна соціологія</i>	<i>127</i>
<i>Тема 8. Соціологія праці та управління</i>	<i>137</i>
<i>Тема 9. Соціологія політики</i>	<i>146</i>
<i>Тема 10. Соціологія релігії</i>	<i>159</i>
<i>Тема 11. Організаційна структура соціологічної роботи в Україні і проведення соціологічних досліджень</i>	<i>172</i>

Навчальне видання

**АРТЕМЕНКО Світлана Богданівна
ФЛЯШНІКОВА Алла Борисівна**

СОЦІОЛОГІЯ

**Навчально-методичний посібник
для самостійної роботи**

Видано в авторській редакції

Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *О. Щербак*
Верстка *Я. Ткаченко*

Підп. до друку 15.03.12. Формат 60×84/16.
Ум.-друк. арк. 10,92. Обл.-вид. арк. 12,43. Зам. 12-4392.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток